

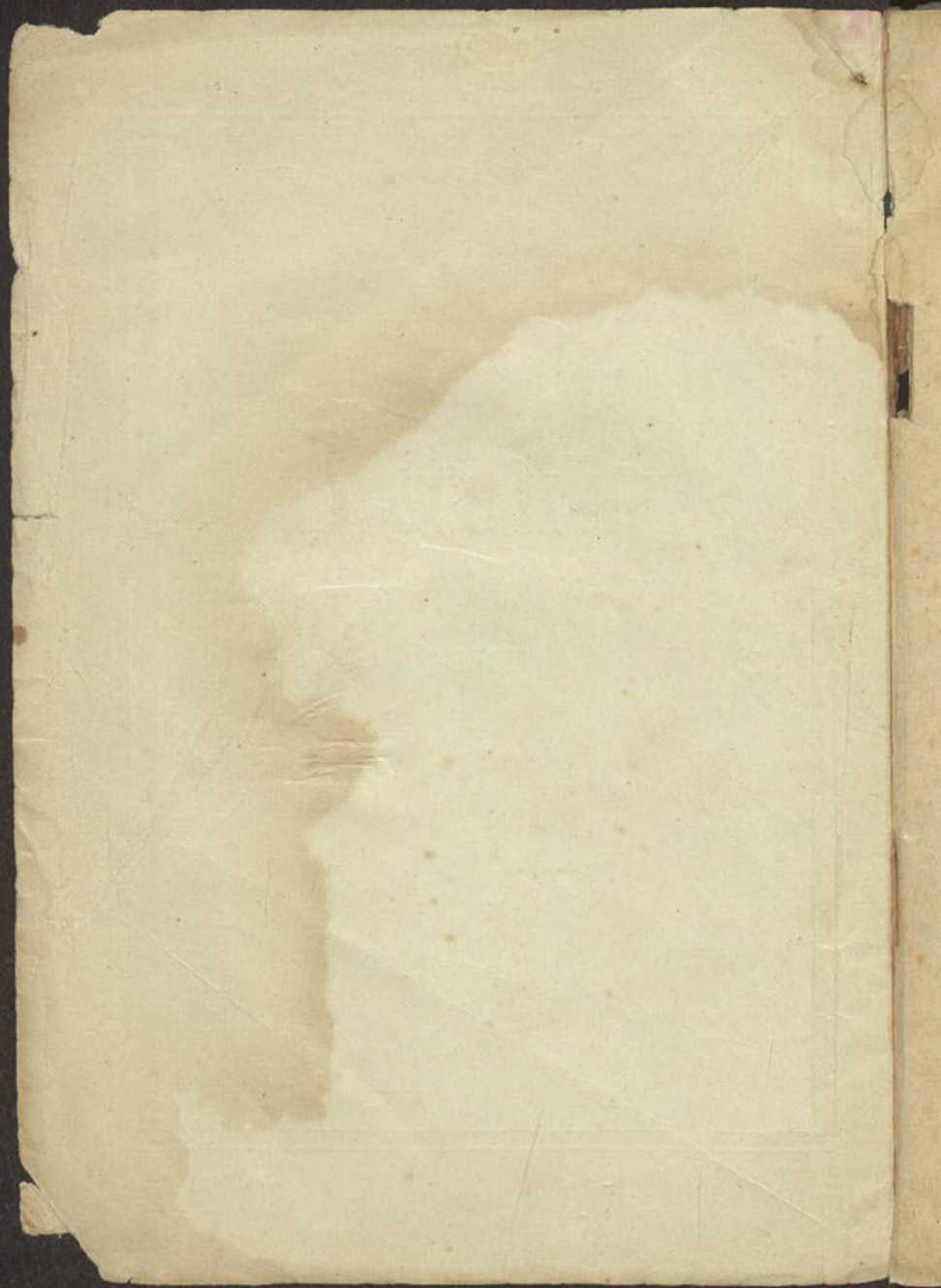
ЗЬМІТРОК БЯДУЛЯ

ТАНЗІЛІЯ

НОВЭЛІ



УЗВЕНШША



ЗЬМІТРОК БЯДУЛЯ

ТАНЗІЛІЯ

НОВЭЛІ

Супраацуюкікам найменшай,
неверагоднай бібліятэцы
на добрую памяць
ад сына Змітрака Бядулі.

Е. С. Глаузік.

Глузік 18 мая 2021г.

УЗВЫШША
МЕНСК—1927

Галоўлітбел № 25253.
Друк. Профтэхшколы,
зак. № 2080. 2.000 экз.

Нацыянальная
бібліятэка
Беларусі

13H//12513(026)

ТАНЗІЛІЯ

Татарскі хутарок стаіць на паляне маленькай сямейкай з трох будынкаў: хаты, хлева і пуні. З абодвух бакоў, перарэзаны прасёлачнай дарогай, цягнуцца цеснымі радамі і сьлепіць прастор густы лісьцяны лес. Здаецца, што дрэвы атуляюць сабою ўвесь сьвет і дзесьці хаваюцца за канцом яго, ускочышы туды дзеля недахопу месца, бо ззаду напіраюць суседзі—ідзі ды ідзі!

Лёгкі летні ветрык вандруе па вершалінах дрэў, нахіляе-гне тоненькія пальчыкі-галінкі, шуршыць па зеляніве лісьцяў, лічыць іх, блытаецца, на хвіліну прыціхне, пасья чаго пачынае свой лік спачатку.

Час-ад-часу даносіцца здалёку з глыбіні лесу гук пастырскай трубы. Прапушчаны праз сваё бярозавае гняздо, голас выплывае на волю з цеснай рулькі трохі вільготны і нягладкі; потым, стукаючыся водгаласкамі аб цьвёрдыя пні, ён ачышчаецца і пераліваецца ў цьвёрдыя медзяныя тоны.

Калі-ні-калі раздаецца жаласьлівы піск птушкі, пакрычыць яна і адрывіста змоўкне, нібы хто яе раптам прыдушыў.

Сонца апусьцілася ў лес. Пазалаціўшы на кароткі час яго зялёную кучму, яно ўтапілася ў ім, згарэла ў сваім уласным агні, сканала, пакінуўшы над сабою ў небе свой сьлед—адлівы малінавага соку.

На хутары ціха. На дварэ ні жывой душы. Але раптам адчыняюцца дзьверы хаты. Адтуль, як ашпараная варам, выскаквае маладая кабета. Вочы чорныя, аграмадныя, блыкаючыя, з страшным блескам у зэрках, з пачырванеўшымі бялкамі, сыплюць іскры. Кабета кінулася наўцёкі.

За ёю ўсьлед пераступіў парог высокі, чорны, худы чалавек, разгарачаны, з вяроўкай у руках. Жылы на яго ілбу набухлі, рухаліся, як чарвякі.

Чалавек крычаў зьвярыным, няпрытомным голасам:

— Танзілія! Танзілія!!

Кабета, якую звалі Танзіліяй, бегла наперад так хутка, з такой спрунжыністай лёгкасьцю ўсіх мускулаў, што чалавек і ня думаў пускацца за ёю ўдагонку. Ён стаяў на дзядзінцы і толькі голасна крычаў:

— Ну, ня буду біць! Танзілія, вярніся да хаты!

Кабета не зварочвала на яго ўвагі.

Чым далей яна адыходзіла ад хутару, тым спакойней рабіўся голас чалавека. Злосьць у яго зьмяншалася, пагасала, як патухаючае вогнішча.

— Танзілія! Танзілія...

Голас у яго мякчэў, мяняў тоны і, ад ранейшага пагражаючага, пераходзіў з кожным разам у болей лагодны.

Чалавек маліўся, прасіўся, кленчыў:

— Танзілія... Танз...

Танзілія, якая да яго ні разу не адварнулася, увайшла ў лес. Яе болей ня відаць.

Чалавек застаўся з расчыненай губой, і недакончанае слова, нібы кавалак яды, захрасла ў яго зубох. Вяроўка выпала з яго рукі задушаным зьмеем. Чалавек з адчаем прыціснуў рукі да ільба, далонямі вочы пакрыў і пачаў горбіцца, як-бы нехта ціскаў яго да зямлі.

У лесе ўжо стаяла цемра.

Танзілія аглядалася па баках. Небасьпека мінавала. Яна пачала прыходзіць у сябе. Пальцамі, нібы грэбнем, паправіла чорныя з сінім адлівам валасы, якія выбіліся з пад хусткі, і пусьцілася далей лясной дарогай.

Яна ішла ў сельсавет скардзіцца на свайго мужа Муньку, які з ёю кепска абыходзіцца.

Ледзь прасьвечвалася ў лесе шэраватым адсьветам дарога, якая выглядала доўгім-доўгім калідорам між дзвюх сьцен.

Танзілія не баялася адзіноты ў цёмным лесе—з маленства прывыкла. Цяпер-жа цемра, якая з кожнай хвілінай гусьцела і пакрывалася новымі пластамі, давала магчымасьць адпачываць яе вачом, убераўшым у сябе за дзень вялікую рознастайнасьць сьвятла і колераў. Цемра супакойвала яе ўстрыжанае сэрца. Затое яна цяпер успрымала мацней і глыбей лясных

галасы і пахі, якія лавіла вушамі і носам, нібы лясны зьвер.

У таемнай сымфоніі лясных галасоў яна орыентавалася, як-бы разблытваючы маток нітак: скрып дрэва аб дрэва, шуршаньне лісьцяў, рогат савы хруст упаўшай галінкі і розныя іншыя гукі.

У зьліваньні ў адно лясных пахаў ветрык паднасіў іх да яе носу кавалачкамі: дурманячы пах сьвежай бярозкі, прэласьць падасінавікаў, салаткаватае гнільлё струхлеўшага карча, сьвежы пах дарожнага жвіру, зьмешаны з конскім гноем, хмельнасьць асінавага соку і агульную лясную пахучую вільгаць ад гніцьця розных траў, чароцін і аіру.

Жыўшы ў адзіноце, яна міжвольна прывыкла разьбірацца ва ўсім гэтым у некалькі стопняў болей за тых сялян, якія знаходзяцца ў вялікіх вёсках.

З мужам жыцьцё яе горшылася з кожным годам. І яна з кожным годам усё болей углыблялася сама ў сябе і жыла сваімі думкамі, ня гледзячы на тое, што ў хаце дзень-у-дзень мітусілася і варушылася ад людзей.

Яе муж Мунька вырабляў аўчыны і да гэтага яшчэ займаўся вырабам і продажам самагону. Абавязак яе, Танзіліі, быў—клапаціцца пры гасьцёх, якія ў іх-жа хаце і пілі. Яна павінна была падаваць к сталу гарэлку і закуску, а галоўным чынам, прывабліваць сваёй постацьцю і ласкавасьцю гасьцей—вясковых людзей.

Гэта была гандлёвая справа. Мунька меў грашавы прыбытак. Ні Алах ні Магамэт супроць гэтага нічога

мець не маглі. Роля Танзіліі была, аднак, вельмі цяжкая: трэба было, паводле каманды Мунькі, прывабліваць гасьцей сваім характам, але не перахапляць меры. Недаскок ці пераскок у сваёй цяжкай ролі пагражалі Танзіліі быць адлупцаванай вяроўкай з рук мужа.

Так цягнецца ўжо даўно.

Кожны раз, як толькі заўважваецца, паводле погляду мужа, нейкая няўдача ў выконваньні памянёнай ролі, пад вечар, калі госьці разыходзяцца, калі не заседжваюцца позна,—паўтараецца гісторыя з вяроўкай, вось такая сцэна, як сягоньня: Мунька бярэцца за вяроўку, а Танзілія ўцякае ад яго ў сельсавет. Ад пабаяў яна заўсёды вывёртвалася, да сельсавету ніколі не дабіралася, па дарозе адумвалася:

Не выпадае набожнай магамэтанцы скардзіцца на мужа. Апроч таго сельсавет у гэтым глухім месцы быў кулацкі. Усе былі ў сяброўстве з Мунькай, бо ўсіх гарэлкай паіў—і яе скаргі на мужа ні да чога не давялі-б.

Тое самае было і сягоньня. З поўдарогі яна з пакорлівым відам павярнула назад да хутара.

У небе рэліся, мігацелі зоркі. Здавалася, яны гоняцца адна за адной, ссыпаюцца ў адну кучу, зноў рассыпаюцца, як залаты гарох, дрыжаць, пераліваюцца, расьсейваючы вакол тоненькія, як павуціну, плячэнькі праменьняў—сіня-яскравых, зялёна-ружовых і іншых неўлавімых колераў.

Хутарок топіцца ў снім змроку на паляне, распываецца па бакох, таець, як цукер, абліты вадой, і зыбіцца ў ценях, як з лёгкага палатна сшыты.

Танзілія барабаніць пальцамі ў маленькую шыбу.
— Адчыні, Мунька...

Яна стаіць ля вакна, пакуль не пачуе крокаў мужа босымі нагамі па скрыпучай падлозе. Ён крэхча здаволена і адчыняе дзверы.

Прымірэнне адбываецца моўчкі, бяз слоў. Хоць яны вельмі далёкі думкамі адзін ад аднаго, але ім здаецца, што яны блізкі.

Танзілія, апрача сваёй цяжкай ролі ў хаце, апрача свайго дзівацкага абавязку—залабуньваць гасьцей сваім характам, носіць у сэрцы сваім, як яна сама ў гэтым упэўнена, вялікі затаёны грэх: зайздрасць. І чым большы, паводле закону Магамэта, гэты грэх, тым смачней, тым болей песьціць яна гэтае захаванае пачуцьцё.

Яна зайздросціць людзям, жывёлам, дрэвам, траўкам—усяму сьвету.

У чым вызначаецца гэта зайздрасць?

У Танзіліі няма дзяцей. Ужо пяць год жыве з Мунькай, а ўсё застаецца бязьдзетнай. Была яна ў розных знахароў, шаптух—нічога не памагае, ніякія зёлкі, ніякія нашоптаныя воды.

— Вінават твой муж,—кажуць знаёмыя сялянкі,—вінават ён, безбароды і бязвусы галыш Мунька. Гэта ён бясплодны, як тая пустая салома.

— У яго пісклівы голас, як у бабы ўсё роўна.
Ён ня можа быць мужам.

— Гэта-ж ты не маладуха, а дзеўка яшчэ!—жартуюць знаёмыя сялянкі,—даліпан, дзеўка...

Пры гэтым яны кпліва аглядаюць яе з ног да галавы і няпрыстойна мераць вачыма...

Танзілія мела круглы ружовы твар. Вочы гарэлі чорным, чаруючым блескам. Над імі двума чорнасінімі палумессяцамі віселі броўкі. На пукатых плячо зьмяілася цяжкая дзявочая каса, а пад мяккай кофткай вахталіся нечapanыя грудзі.

Сорамна было Танзіліі, што яна яшчэ дзяўчына. На мужа з кожным годам расла злосьць.

Навокал буяла зямля: пладзіліся і множыліся дрэвы, кветкі, збожжа, жывёлы і людзі.

І зайздасьць на ўвесь сьвет расла ў Танзіліі— у кожным яе руху, у кожным поглядзе і ўздоху.

У адзіноце лясной, жывучы сама-сабою, узгадоўвала яна зайздасьць і сум, як дзікія расьліны. Ухвацілася Танзілія за свой сум, палівала яго расою самотных і таемных думак, каб аблягчаць сябе гэтым пачуцьцём ад штодзённай-нуды, ад сваіх цяжкіх абавязкаў перад мужам і гасьцьмі.

Круглы год сьвет, акаляючы Танзілію, радаваўся, а яна сумавала.

На вясну зялёным пухам шуршавілася поле. Дрэвы ў лесе пукаліся, разьліваючы хмельны пах. Глеба стагнала ад стомнасьці апладненьня. Квохталі за-

клапочаныя мацярынскім чуцьцём нахохленыя куры. Соладка, з сьялопай палкасьцю, квакалі жабы. Цяліліся каровы.

Улетку маці-зямля гнулася ад багатай цяжарнасьці, бухалася, як жывая.

Увосені ўсё сьпела на полі. Жывёлы маладзенькія сталелі. У птушчак сёлетніх крыльлі павырасталі, каб у вырай з бацькамі паляцець.

А зімой таксама творчасць жыцьця ня спынялася: то сялянка дзіця родзіць, то ў кагосьці кабыла ажарэбіцца.

Танзілія, жывучы так блізка з прыродай, так пільна наглядаючы за ўсімі праявінамі яе, не рабіла розьніцы вялікай паміж чалавекам, жывёлай і раслінай. Перад вачыма Танзіліі круглы год жыцьцё ладзіла багатае жніво, ажно за многа было для маткі-зямлі.

Толькі яна, Танзілія, аставалася адна, маладая, здаровая і бясплодная, як тлусты чарназём, забыты магутным сьвібтам.

Аднак не закопвацца Танзіліі ў сваім горы адна аднаёй. Хоць сялянкі з суседняй вёскі былі ёй чужымі па веры, але затое блізкімі, як кабеты. Толькі яны зразумеюць яе.

З сваімі равесьнікамі Танзілія часта сустракалася. Яна ім скардзілася на свой лёс. Яны пацяшалі яе:

— Кінь, дурненькая, наракаць! Паглядзі на нас, да чаго мы парабіліся: дзеці ў нас здароўе павымаюць-высмактваюць. А ты—як тая паненка. Нівод-

най маршчынкі на твары. Кроў пераліваецца сьвя-
жуткая. Не татарачка—а лялька! А колькі дакукі ад
гэтых дзяцей, каб ты ведала! Жыццця ад іх няма!
Бач, мы з табою адналеткі, а выглядаем, як твае
цёткі. Ды табе-ж куды лепей, чым нам!

Аднак, Танзілія хацела мець і клопаты і старэць
ад гэтых дзяцей.

— Хоць-бы мне хлопчыка... аднаго...—жалілася
яна.

Пры гэтым у вясковых кабет ранейшую спагаду
замяняла зласьлівая кплівасьць:

— Хі-хі-хі! Твой Мунька, як хлопчык, галыш,
пісклівы і сьмешны. У магілу ён хлопчыкам ляжа,
хі-хі-хі!

Танзілія касіла злосныя вочы і адыходзіла ад
баб.

У каго знайсці падтрыманьне?

Зайздросьціць яна нават жабрачцы Зосі, што ў
вёсцы ў старой лазьні дзеўкай жыве:

Мужа ня мае, а штогод дзіцё родзіць..

Зося мае пяць штук дзяцей. Яны, праўда, „са-
масейкі“ — бязбацькаўцы, але затое ёсьць сям'я.
Хоць есці няма чаго, а Зосіны дзеці здаравейшыя
за ўсіх вясковых. Нібы мёд і малако з неба на іх
капае.

Танзілія топіцца ў гэтым незадаволеным маця-
рынскім пачуцьці, якое сьціскае яе сэрца, кружыць
галаву і кладзе пастаянны цяжар на думкі. Думкі

варожаць яе, даводзяць да хвараблівасьці, не даюць супакою.

Яна ходзіць у вёску спэцыяльна, каб глядзець на маленькіх дзяцей, каб гэтым яшчэ болей торгаць і тармашыць свае раны.

Маткі пужаюцца і хаваюць ад яе малых, баючыся „ўрокаў“.

„Утаропіць у дзіцянё чорныя вочы татарскія, ажно млосьць бярэ“...

Думкі аб хлопчыку ня выходзяць з галавы Танзілі.

І малюецца ёй у выбражэньні маленечкі хлопчык. Голенькі, ружовенькі, кругленькі. Валаскі на галоўцы чорненькія, гладзенькія. Носік тоненькі. Вочкі—чорныя вугольчыкі. Ручкі і ножкі пухленькія, з ямачкамі на суставах. Адае ад яго параным малаком. Таўчэцца каля грудзей, як малое шчанятка. Цёплымі, квольмі губкамі сасе і сасе. Упіваецца так моцна, з такім імпэтам, ажно грэх адрываць яго ад сябе. Ды навошта адрываць, калі ў яе столькі соку жыцьця, што на некалькі дзяцей хопіць.

І туліць, і ціскае да свайго сэрца малюсенькую істотку—жэўжыка-татарчонка. А сэрца калоціцца-калоціцца, і ўся яна таець ад шчасьця, нібы васковая свечка ад агню. Паложыць на падушцы дзіцё, зблізку палюбуецца, адыйдзе, здалёку гляне. Дзіцё пачынае нешта шамкаць губкамі, як бяззубы дзядок. Вядзе на сваёй мове незразумелую гутарку-бяседу. Схваціць ножкі ручкамі, да губ прыцягне, каб пасмактаць, як

медзьвінёнак лапу сваю. І жартаўліва, бяз сьлёз, плача-пішчыць, як ваўчанё. Яна ткне яму свой палец у ручку. Ён шчэміць палец, ажно павісьне дзіцё, як яна пацягне руку ўверх. Хлопчык прырастае да матчынага пальца, як п'явачка. Здаравёханькі!

І Танзілія гаворыць да яго на яго-ж дзіцячай мове картавыя дзіцячыя слоўцы:

— Мая зюзінка... Мая бульбатка... мой дзіньдзю... латанькі... латанькі... няў... няў...

Толькі ласкавыя словы мае Танзілія для свайго хлопчыка. Яна сыпіць іх направа і налева, як драбнютка перлы. Увесь сьвет яна малюе дробненькім для дзеткі. Сам Алах даецца яму, як цацачка.

Вось падхопіць яна сынка, трымае высока над галавой і кажа:

— Вялікі... Вялікі...

І, здаецца, нічога няма ў гэтых ласкавых пакалечаных словах—ніякага сэнсу. Але ўсё ў іх ёсьць—увесь магутны інстынкт жыцьця. Яны для радзіцелькі саладзей за дзявочую песьню, за пястоту каханага. У іх захована адвечнасьць, як сонца ў саку сьпелай сунічкі; у іх—вялікая пяшчотнасьць жыцьця, як у маткі-авечкі, што ліжа сваіх малютак-ягнятак цёплым ружовым языком; як у гусі, што крыльлем цёплым затуляе сямейку сваю—купку кругленькіх, жаўтаватых пуховых клёцак.

Прачнецца Танзілія ад мар салодкіх—пуста вакол і нудна...

Часам Зося ёй нешта вельмі цікавае і патаемнае на вуха шапаціць.

Адсаквае Танзілія, палохаецца, чырванее і кажа:

— Гэта-ж грэх, вялікі грэх... Мунька ў магілу мяне ўвагоніць разам з дзіцёнкам маім.

— Ха-ха-ха!—сьмяецца галодная Зося сытым сьмехам,—ха-ха-ха!

Блішчаць яе гульлівыя вочы. Кусткі маршчынак вакол іх глыбеюць. Пажоўклым блескам мільгаюць яе рэдкія, даўгаватыя зубы.

— Ха-ха-ха! Хадзі яшчэ нешта на вуха шапну!

— Шу-шу-шу! Шу-шу-шу!—шэпча Зося і жмурыцца, як кот; хітра-вясёлыя вочы яе брызгаюць блакітнымі іскрамі. Танзілія палохаецца, адсаквае, але вуха само цягнецца да Зосіных губ...

Надта ўжо вабнае Зося гавора. Пячэцца твар Танзіліі ад гэтых слоў, соладзь праймае ўсё цела. Вуха гарыць, як-бы накальваецца на агні.

— Дурненькая! Твой Мунька і ведаць ня будзе, падумае, што яго роднае дзіця.

— Ідзі да д'ябла!—злуецца Танзілія. Губы яе дрыжаць, як макавыя лісткі. Яна адсаквае ад Зосі.

Танзілія спалохалася Зосіных слоў не дзеля таго, што яны неспадзяваныя, новыя, але ў іх яна якраз пачула водгаласак сваіх уласных думак. У Зосіных словах яна якраз знайшла пацъвяджэньне і падтакваньне сваіх захаваных лятудзеньняў. Зося толькі як-бы выцягнула іх наверх з глыбокага дна Танзі-

лінага сэрца; яна даўно ў думках парашыла так рабіць, толькі Зося сваім шушуканьнем на вуха ўско-рыла гэта на некалькі тыдняў, а можа нават і месяцаў. Інстынкт маткі быў у Танзіліі мацней за прадстаў-леньне аб граху, за небясьпеку з боку мужа.

Значыць, мары яе спраўдзяцца. Яна будзе мець дзіцё.

Гарачыя іскры праніклі ўсё яе цела, апалілі яе кроў агнём, спапялілі яе смутак і вечны адчай.

Танзілія як-бы зноў на сьвет нарадзілася. У ва-чох зьявілася пэўнасьць. Губы сьціснуліся ад ней-кай цьвёрдай рашучасьці, яны прырасьлі да зубоў, і ад іх зверху астаўся толькі тоненькі чырвоны шнурок, бы разрэз вострым нажом. Пульхлыя пальцы яе болей упартымі зрабіліся. У паходцы і ў рухах зьявілася напорыстасьць, як-бы з кожным крокам сваім яна ўпіраецца ў нейкае нявідочнае палатно, якое прабівае грудзьмі, сабою.

Ад адной толькі рашучасьці і пэўнасьці, што ў яе будзе дзіцё, усё вакол Танзіліі прыняла іншы выгляд і воблік. І хату, і людзей, паляну і лес яна акрапіла колерамі сваіх захаваных думак і настраюў. Усё перад ёю выглядала пановаму, паінакшаму. Танзіліі здавалася, што раптам ні з таго, ні з сьцягу сьвет перад ёю зьмяніўся, бо яна пачала глядзець на яго іншымі вачыма.

Да мужа яна падыходзіла з вялікай спакорлі-васьцю, уважлівасьцю і чуласьцю. Гэта ня быў страх і затуманеньне вачэй перад будучым праступкам, але

проста жаночыя хітрыкі, якія самі сабою выплылі цяпер наверх. Яна сама гэтага мо' не разумела.

Каб здавольваць Муньку, яна пачала болей пільна і старанна выконваць сваю ролю пры гасьцёх у прывабліванні сваёй асобай.

Мунька быў вельмі здаволены вялікай пераменаю у сваёй жонкі. Кончыліся сваркі і страшункі, што пойдзе скардзіцца на мужа ў сельсавет.

Танзіліі трэба было заслужыць у мужа даверра ў тым, што яна клапаціцца аб яго інтарэсах, што яна стараецца сваёй кемнасьцю і спрытам павялічыць іх багацьце. Ёй трэба было, каб муж, давяраючы ёй, як найменей за ёю сачыў. Яна выконвала ролю прыгожай гаспадыні перад гасьцёмі дасканала: ні замала, ні замнога. Усё было ў меру. Муж ня мог пакрыўдзіцца, што Танзілія захопліваецца шчыра кім-колечы з гасьцей, якіх яна, аднак, трымала ў вечным агні сваёй прыгожай постаці і твару. Госьці заказвалі бутэльку за бутэлькай. Гандаль ішоў добра. У хаце быў рай.

Так цягнулася некалькі дзён, аж пакуль Мунька зусім кінуў на яе ўсю справу ў хаце, а сам клапаціўся на дзядзінцы каля будынкаў, альбо ў лесе ў сакрэтным месцы самагонку гнаў.

Сам лёс падсунуў Танзіліі ролю прывабнай гаспадыні. Тут ёй якраз і месца падшукаць „яго“—ад каго яна павінна стаць маткай. Выбар вялікі. Розныя людзі бываюць штодня—і сяляне сярэдніх гадоў,

і маладыя дзяцюкі, прыгожыя, брыдкія і так сабе мужчыны.

Якім павінен быць „той“, хто дасць жыццё яе будучаму дзіцяці?

Гэтага запытання Танзілія сабе раней не задавала. Яно вылезла раптам, само сабою. Нібы кабета ступіла нагой у ваду, якая абрызгала ёй твар. Спачатку ёй здавалася, што „ім“ можа быць кожны, хто толькі да гэтага мае здольнасць... кожны, хто ў гэтым выпадку зьяўляецца супрацівалегасьцю яе мужу. А такім мог быць бадай любы з вясковых гасьцей. Аднак, ад гэткай думкі ёй неяк агідна зрабілася. Не! так ня можа быць, ня можа быць!

Танзілія ўздрыганулася ўсім целам ад такой магчымасці.

— Дык якім-жа павінен „ён“ быць?

Гэтае пытаньне не давала ёй спаць па начох. За Муньку яна вышла замуж не па свайму ўласнаму выбару, а па загаду бацькоў. Мунька ёй не падабаўся. Многа сьлёз яна пралівала, але нічога не памагала. Пасьля вясельля ўгаварвала сама сябе, што так павінна быць.

Прызвычалася.

Але цяпер выбар залежыць ад яе самой, ад уласнай волі. Тут на дапамогу вярнуліся, як мілья госьці, мары дзявочых гадоў. Яны былі ўжо зацягнуліся туманам забыцця, але Танзілія дзьмухнула гэтае забыццё, адкінула заслону,—і дзявочыя думкі-лятуценны ўваскрослі перад ёю, як-бы толькі нарадзіліся на сьвет.

Ды сапраўды, яна яшчэ дзяўчына...

Часта босымі нагамі яна душыла жорсткі жвір на дарозе, як хадзіла па справах у суседнюю вёску, думала-думала:

„Якім павінен „ён“ быць?“

Каб выклікаць „яго“ постаць, яна засьпявала самую замілаваную дзявочую песьню, якую навучылася ад сялянскіх дзяўчат:

Ой пайду я лугам-лугам,
Дзе мой мілы арэ плугам...

Пошчакі яе голасу сыпаліся па лесе. Быў гарачы дзень, вялікая слякота. Сонца стаяла румяным блінам сярод неба. Пякло шыю, лоб, а ва ўсім цэле расьцякалася салодкая млявасьць ад свайго ўласнага голасу, які зьвінеў вакол і насіў Танзілію на нейкіх нявідочных крыльях увесь, у празрыстыя бязбрэжніцы-блакіты.

Жыцьцё ў лесе кіпела—ад маленькай кузуркі да вялікашага сталетняга дубу. Ї як шанавала Танзілія гэтае жыцьцё! Па дарозе старалася не стаптаць ніводнай былінкі, не наступаць на якую мурашку ці на закарузлы грыбок. А ў хвалях песьні не давала ёй супакою пытаньне:

— Якім павінен „ён“ быць?

У паветры мітусіліся рознакаляровыя матылькі, залацістыя мушкі. Пахі розных траў і кветак зьмяшаліся ў нейкае хмельнае пітво, якім было напоўнена

ўсё паветра. Над Танзіліяй нізка над галавой кружыліся птушкі. У сьветла-сінім паветры іхнія скрыдлачкі так ярка вызначаліся, што можна было пералічаць кожную пярынку.

— Якім павінен „ён“ быць?

Раптам ад гэтага запытання Танзіліі зрабілася надзвычайна лёгка і сьветла на душы.

Усё лепшае, чыстае і прыгожае, якое яна магла падабраць пад свой густ,—яна падабрала: і голас, і рост, і валасы, і вочы. Як-бы ўгледзіла „яго“ жывым перад сабою.

„Ён“ павінен быць такім, аб якім песьні складаюць, які прыносіць сонца і радасьць, ад якога боль асалодай здаецца.

„Ён“ павінен быць...

Мары Танзіліі пачалі мітусіцца, як матылькі, як птушкі.

„Ён“ павінен быць...

Танзілія надзяліла свайго выбраньніка-гэроя ўсімі яскравымі колерамі сваіх імкненьняў, усім вясновым і прамяністым, што палыхае ў яе душы, у яе выбражэньні.

Яна вышла на пасеку, дзе залацілася жытняе поле, перасыпанае сінімі вочкамі васількоў. Гудзелі пчолкі. Адчыніўся перад вачыма вялікі прастор, які пасяля густога лесу, здаваўся яшчэ больш вялікім.

Дзе-ні-дзе водаль хадзілі па справах вяскоўцы. Пры людзях мары Танзіліны як-бы скомкаліся і патухлі.

Яна ўспомніла свайго мужа і вярнулася да звычайнага стану. Але якраз тут яна знайшла адказ на сваё запытаньне:

— Гэта будзе „той“, хто мне спадабаецца!
Такі просты адказ...

Так яно і сталася.

І дзіўна, што пасья „гэтага“ „ён“ Танзілію нават болей ня цікавіў. Усе яе мары аб „ім“ зусім непатрэбны былі. Яе болей усяго цікавіла будучае дзіцё.

У „тыя“ дні яна была надзвычайна прыхільна да свайго мужа. Дарыла яму такія ласкі, якіх ён ад яе раней ніколі на меў. Яна панекалькі разоў на дзень нашэптывала яму, што зацяжарыла. Адчувае ўжо, што напэўна будзе дзіцё.

Пад яе вачыма закрасавалі глыбокія сінія кругі— першыя за ўвесь час яе доўгага дзявоцтва. Першыя маршчынкi шчасьця пляліся ў вуглох яе вачэй тоненькімі нітачкамі. Нейкая цьмянасьць зьявілася на твары. Зышла з яго чырвоная фарба. Зрэнке срабрыстай расою завалакліся...

Зрабілася Танзілія пераборлівай у ядзе, капрызнай і задумёнай. Таемная здаволенасьць лунала над ёю ціхім кажанам.

Яна лічыла дні, тыдні, месяцы...

У „той“ дзень і карова іхняя палявала. Танзілія добра памятае. Каб быць яшчэ болей пэўнай, яна вугалём на сьцяне адзначала пасачкамі месяцы.

З кожным пасачкам на сьцяне Танзілія адчувала, што ўнутры ў яе ўсё болей варухаецца, трапечыцца і таўчэцца жывая істота. Яе рухі парабіліся з кожным месяцам болей асьцярожнымі, болей паважнымі, як-бы яна насіла паўнютоккі келіх шчасьця, які баялася праліваць.

Танзілія часта глядзела на сваю карову. Тая ўсё болей круглела. Тады кабета распорвала некалькі фальбонак сваёй спадніцы.

А суседкі з кожным месяцам на яе больш жартаўліва пазіралі, болей шчыра шапталіся і мацней галовамі ківалі. Кплівасьць да яе прапала ў іх. Давалі ёй розныя бабскія парады. Танзілія стала ім шмат бліжэйшай...

Бадай кожную ноч Танзілія сьніла, што трымае на руках дзіцё-хлопчыка. Ён на яе вачох расьцерасьце, нібы ў казцы, вырастае аж да самага неба.

Вялікі, вялікі...

Аднак, яна трымае яго ў руках і ня дзівіцца, што ён такі лёгка, не паводле росту.

Удзень, у вольны час Танзілія рыхтавала пялёнкі, чэпчыкі, кашулькі. А яе муж Мунька калыску майстраваў для свайго насьледнічка. Ён быў пэўны, што гэта будзе сын. Мунька стараўся гаварыць басам, цёр сабе двума пальцамі пад носам, нібы вусы круціў. Вельмі паважна трымаўся—бацька!

У гэтых клопатах Танзілія не прыкмячала, як ішоў час. Месяц за месяцам імчаліся прытка, нібы

разгарачанья коні, плылі ў зажмураныя далі, каб не вяртацца ніколі адтуле.

З кожным месяцам сонца апускалася ніжэй з сярэдзіны неба, рабіла меншы круг над прасторай. Адзвінелі сярпы на полі. Азімая рунь выглядала адцьвіўшым аксамітам, бяз сьвежасьці і паху. Над лесам вандравалі вятры, бурымі хвастамі сьцёбалі па галінах, гналі-гойдалі вялізныя хмары—шэрыя, мутныя, бяльмістыя. Восень плакала, скавытала ў лесе—няпрытульным, парадзеўшым.

Не заўважыла Танзілія, як наступіла зіма—бела-вокая, грозная, якая ляскала зубамі марозу, грызла абледзянелыя пні, тулілася да сьнегу, качалася па ім няпрытомная. Мяцеліцы ёй косы сівыя распляталі і запляталі.

А месяц глядзеў у хату праз вакно, абкружаным пажоўклым калясом. У цёмным бяздоньні высі зоркі здаваліся буйнымі, агністымі бульбінамі, пераліваліся сінімі праменьнямі і кідалі-сявалі на скрыпучы прытульны сьнег залатых і сініх сьветлячкоў. Вышце ваўкоў плыло ў абветраныя далі капэляй голаду, ахоплівала жудою хутар, які загубіўся ў лесе, як сьляпы вандроўнік у вялізнай белай кучме на дарозе.

Танзілія была занята сабою. Пабрыдчэла. Вочы страцілі блеск. Твар пакрыўся жоўтымі плямамі. Губы паблеклі, пабляднелі, сьцёрся малінавы колер.

Да яе прыходзілі часта бабы з блізкай вёскі. Шапталіся, радзілі, як і што. Часта прыходзіла вядомая ў ваколіцы бабка-павітуха Тэкля,—старая ба-

буля з выглядам вядзьмаркі, якую малявалі ў ранейшыя часы ў дзіцячых казках.

Мунька звольніў жонку ад многіх гаспадарчых абавязкаў. Яна толькі ведала печ. Цікава, што Танзілія бадай ніколі не ўспамінала аб „ім“—сваім выбраньніку, які зьяўляўся прыемным вінавайцам усіх яе новых клопатаў і трывог.

Гэта быў сінявокі вясковы дзяцюк Васіль.

У лесе...

На прыне пуховага моху... Папаратнік лез у вочы—шчыкатаў шыю...

У гарачы летні дзень, калі муж паехаў у млын.

Васіль быў ёй цяпер непатрэбен. Чужы. Ён мільгнуў перад яе вачыма адзін толькі раз, апёк яе сонцам і зьнік.

З мунькай жарты малыя.

Мэты сваёй Танзілія дасягнула—дзіцё будзе. А „яго“ выкінула з сваёй памяці. Думаць аб „ім“ было жудасна.

Бо тады ўспаміналіся ёй „яго“ блакітныя вочы. Яны бяз гукаў кідалі ёй у твар зычны малады сьмех. Ёй жудасна было глядзець у „яго“ вочы. Яна ў іх тапілася, як у блакітным багне.

Бо тады перад яе вачыма квітнеў, вырастаў „грэх“, які вякамі гадаваўся ў веры яе прадзедаў дзікай яблыняй на пажоўклай пустэчы старасьвецкага карану. Духоўнік-мулла часта паліваў гэту дзічку дажджом Магамэтавых казаньняў. Строгі законы Алаха: моцны, бы сьмерць, бы каханьне. Грэх караецца сьмерцю.

Беларуская зямля зняла з татарак чадру. Малітвы, пераложаныя ўжо даўно з арабскай на беларускую мову, як-бы змякчалі строгасць кары, але ўяўленьне грэху, высасанае Танзіліяй малаком маткі, было ёй страшна.

У такія хвіліны яна баялася глядзець мужу ў вочы. Ёй здавалася, што па вачох даведаецца. Яна старалася думаць толькі аб сваім будучым хлопчыку (яна была пэўна, што будзе хлопчык) і выкідала з галавы агідную здань грэху. Таксама супакойвала сябе тым, што Мунька, калі і даведаецца, дык пабаіцца яе чапаць—сельсавет не дапусьціць. Калі сельсавет рады ня дасьць, яна знойдзе дарогу ў горад.

Радзіла яна пад вясну.

Хлопчык.

Яна вельмі аслабела ад цяжкіх радоў, якія цягнуліся цэлыя суткі.

Бабка-павітуха паднесла хлопчыка „бацьку“.

Мунька ў вялікай радасьці кінуўся да дзіцяці. Доўга ўзіраўся. Цень незадоволенасьці прабег па яго твары. Пасьля з-пад яго насупленых броваў сыпнуліся, зайгралі дзьве чорныя маланкі ў бок парадзікі. Яна ляжала спацеўшая, змучаная, з упаўшымі зачыненымі вачыма. Урэшце Мунька з пагрозай зморшчыў лоб. Адрывіста адскочыў да вакна.

Гнеў мужа на зямлі, як гнеў Алаха ў нябёсах.

У Мунькі зьявілася падазронасьць: у дзіцяці белыя валасы і сьветлыя вочы. Востры, накалены на

агні дрот пранізаў раптам яго сэрца. Ён пазіраў праз вакно на сварлівых вераб'ёў, якія падымалі садом у талым пажоўклым сьнезе, глядзеў—і ня бачыў іх. Думкі гарачымі вугольямі перасыпаліся ў яго мазгох.

Ён пачаў у памяці перабіраць усіх сваякоў з сваёй радні, з радні жонкі. Здаецца, ніводнага няма з сьветлымі вачыма і русымі валасамі...

Няўжо-ж Танзілія... Пяць год дзяцей ня было, а раптам...

Думкі пырскалі, як іскры, разрывалі лоб.

Мунька сьціснуў зубы так моцна, ажно яны заскрыпелі:

— Во, сьцэрва... Ня можа быць. Хіба памыляюся. Можа пасья ў дзіцяці пацямнеюць і валасы і вочы.

Ён успомніў, што жонка ўвесь час была такой ласкавай да яго, прыпомніў тую ноч улетку, калі...

Але чаму пяць год дзяцей ня было? Чаму на шосты? Ці я цяпер іншым стаў? Алах раптам зьлітаваўся?

Мунька выскачыў на двор, бо ў хаце яму душна зрабілася. Ён баяўся за сябе, каб, чаго добрага, з гарачкі жонку не забіў.

Трэба раней даведацца...

Ён не заўважыў, што ўвесь час дзьве пары вачэй пільна сачылі за ім: жонкі і бабкі. Першая глядзела з вялікай апаскай, бо сэрцам адчувала падазронасьць мужа, а бабка дагадвалася. Хітры аганёк мігацеў у яе старчых вачох.

Бабка палажыла дзіцё да маткі і са спрытам, не паводле яе ўзросту, падскочыла да вакна паглядзець куды пайшоў гаспадар.

Ён ішоў дарогай у бок лесу.

Танзілія нахілілася над дзіцём і пачала ў яго ўзірацца. Тут толькі яна здагадалася, чаму Мунька так выскачыў з хаты. Яна раней зусім не падумала аб тым, што дзіцё можа быць падобным да бацькі і гэта можа выдаць мужу затаёны сакрэт. Холад пранізаў яе косьці. Але страху яна як-бы і ня мела. Толькі ў грудзёх пуста зрабілася. Дух захоплівала.

Танзілія прытуліла дзіцё да сваіх грудзей, адчувала ўсімі нэрвамі яго цёплае маленькае цела, і ў яе пачалі расьці сілы... Во, мацнее з кожнай хвілінай. Яна ўпэўнілася, што па-за межамі ўчыненага ёю грэху знаходзіцца і яе правата.

Яна іначай зрабіць не магла.

Гэта правата была няяснай перад ёю самой. Танзілія словамі не магла-б сказаць аб гэтым, але адчувала ўсёй істотай, што ёй няма чаго сароміцца і баяцца. Яна адбароніць ад Мунькі і сябе і дзіцё.

Ваўчыха таксама сьмела бароніць сваіх дзяцей ад ворагаў.

І гэта закон Алаха.

Пад словам „Алах“ Танзілія разумела магутныя законы Прыроды, у якой яна радзілася, выгадавалася і жыла.

Як бабка не ўгаварвала яе, але Танзілія паднялася з ложка, апранулася, умылася. У яе вачох гарэў

халодны агонь. Часта яна падыходзіла да дзіцяці, якое капашылася, затуленае ў падушцы, пасля аглядала хату, нібы бачыць яе ўпяршыню, і прынялася парадкаваць. Сякеру яна вынесла ў сенцы, схавала пад кублам. Потым села на ложку і пачала прыслухоўвацца мо' пачуе тупат ног свайго мужа.

Слых быў праз меру навостраны. Здаецца, ня толькі крокі чалавека, але і шастаньне-перазваны галін ў лесе даходзяць да яе вушэй.

Яна чакала прыходу мужа, і абразы адзін аднаго страшней маляваліся перад яе вачыма. Яна жыва прадстаўляла кожны рух Мунькі, блеск яго вачэй; як кінецца шукаць сякеру, каб забіць дзіцё і яе...

„Каб ўжо толькі хутчэй прышоў“.

„Яшчэ пабачым—хто каго“. Часта выходзіла на дзядзінец. Ад чаканьня дрыж прабягала па схудалых сківіцах. Ад прыслухоўваньня зьвінела ў вушох. Сьвежы пах лесу шчыкатаў ноздры.

Думала праз бабку дзіцё на вёску адаслаць. Але не—будзе вялікі сорам.

На дварэ было спакойна, як-бы нічога не зьмянілася. Ёшла гадзіна за гадзінай. Плыла марудна, як трэска ў стаячай вадзе. Кожная гадзіна здавалася Танзіліі годам. Бабку яна адаслала да заўтра ў вёску, бо не хацела сьведак.

„Каб ўжо хутчэй“.

Цені даўжэлі, выцягваліся на дарозе. Сонца совалася на лес. Пачаў крапчэць марозік. Ёльдыня сасулькі павісьлі, сьлізгаліся ўніз з страхі, нібы

шклянныя кіёчкі. Тонкай плеўкай з срыбных валокнаў зацягнуліся лужыны на дарозе. Марозік атуліў іх дрымою. З ўсіх шчылін лесу—з яго адвечных патаемнікаў, з-пад заслонаў цемравых ценяў краўся да хаты ні то страх, ні то злачын, лез, як злодзей, і шчырыў свае вострыя клыкі. Выстаўляў тысячы ільдыяных лап.

„Каб ужо хутчэй“...

Мунька вярнуўся толькі вечарам.

Досыць было ім сустрэцца вачыма, каб ведаць зараз-жа думкі адзін-аднаго, каб выявіць, што кожны хоча зрабіць. Словы былі непатрэбны.

Захапіла барацьба: хто каму падасца?

Так яно і сталася.

Мунька пачаў бяз слоў шукаць сякера. Яна падскачыла да ложка, каб быць бліжэй да дзіцяці.

Як яны ўрэпіліся адзін у аднаго, як спляліся разам—ніхто з іх ня ведаў.

Іх сашчаміла сіла нянавісьці. Яны рычэлі, як зьвяры, кусаліся-грызьліся. Ніводны не падаваўся.

Абодва акрываўленыя ачнуліся толькі тады, калі пад імі нешта запішчэла і змоўкла...

— Дзіцё, дзіцё!—дзікім голасам крыкнула Танзіля.

Дзіцё скацілася з ложка на падлогу пасінеўшае, задушанае. У часе барацьбы наваліліся на ложка—на дзіцё.

Абодва ў адзін міг спынілі барацьбу. Дзікі крык страшнага адчаю вырваўся з грудзей кабеты. Яна падняла дзіцё.

У гэты самы час Мунька схваціў вяроўку і крыкнуў:

— Кінь, сьцэрва, дзіцё, бо ўсё роўна свінням аддам!

Пры гэтым ён вырваў з яе рук яшчэ цёплы трупік і храснуў ім аб дзьверы. На дзвярох асталася чырвоная, мокрая пляма, а трупік шлёпнуўся на падлогу.

Танзілія зарагатала такім дзікім сьмехам, ад якога валасы на галаве дыбам падняліся ў Мунькі і мурашкі пабеглі па сьпіне. Ён цяжка сапеў, са страхам пазіраючы на жонку, якая марматала:

— Глядзі, ты майму сыночку носік расквасіў!

Пры гэтым Танзілія схваціла нож са стала і кінулася на мужа, але сілы яе ўжо аслаблі, і яму лёгка ўдалася зьвязаць яе вяроўкай і палажыць на ложка.

У хаце раптам зрабілася ціха.

З запэцканым у крывы тварам Мунька хадзіў па хаце і наводзіў парадкі. Трупік яшчэ ляжаў на падлозе. Мунька чамусьці накінуў на яго хустку жонкі і сеў пры сталае.

Танзілія на ложку зьвязаная як-бы дрымала, ці мо' так вочы былі зажмураны.

Доўга думаў Мунька, ад каго-б магло быць дзіцё. Пералічаў усіх суседзяў. Нарэшце, адзервянеў се-

дзячы, падлажыў кажух пад галаву і прылёг. А поўначы заснуў. Спаў моцна.

Прачнуўся Мунька ўжо пад дзень. Газьніца пагасла. Сіні водблеск раніцы ўліваўся ў хату дрыжачымі хвалямі. Учарашняе здавалася яму нейкім жудасным сном, а ня праўдай. Хацеў падняцца, але рукі і ногі як-бы акамянелі. Як пачаў варухацца, падышла да яго на цыпачках жонка, шэпчучы:

— Ціха ты, дзіцё разбудзіш...

„Як? Яна разьвязалася?!“—зьдзівіўся Мунька. Тут толькі ён агледзеўся, што ляжыць моцна зьвязаны вяроўкай па руках і нагах.

— Танзілія, разьвяжы!—крыкнуў ён не сваім голасам.

— Ой, ты, разбойнік, ня крычы...—у распачы малілася Танзілія.

Мунька пачаў тузгацца на лаве з усіх сіл.

— Ня будзі сынка!—прасіла літасьці Танзілія.— А то пайду з ім да Васіля, да бацькі яго.

— Да Васіля!!—прахрыпеў, як зарэзаны, Мунька—да Васіля...

— Маўчы, маўчы, бо зараз малы плакаць пачне...—лемантавала грудным шэптам Танзілія.

Мунька змоўк. Ён раптам уцяміў сваё становішча. Мабыць, слаба зьвязаў яе. Яна разьвязалася і яго абкруціла гэтай самай вяроўкай. Ён сашчаміў зубы, каб ня ляскаць імі ад жудаснага страху. Кінуў вачыма па бакох. Нож ляжыць на сталі... Што зна-

чыць ашалеўшай перарэзаць яму горла цяпер? Ён заплюснуў вочы, каб яна думала, што сьпіць, і ўкрадкам пазіраў, што яна будзе рабіць далей.

У хаце яшчэ болей разьвіднелася.

Танзілія абкруціла трупік хусткай, прытуліла да грудзей, шэпчучы пры гэтым такім пяшчотным голасам, ад якога ў грудзёх у Мунькі нешта гарачым комам душыла:

— Мой каток... Мая плотачка... Мая птушачка...

Пасьля падняла трупік уверх і кволым-салодкім голасам з дзіўна-ласкавай усьмешкай, якая азарыла ўвесь яе твар, казала:

— Высока, высока расьці будзеш...

Адчыніла адной рукой дзьверы і вышла з хаты.

Мунька пачаў зноў тузгацца, тармашыцца. Вяроўка да крыві рэзала рукі, аднак яму ўдалося прыпадняцца да вакна.

Шэрань апрануў дрэвы ў белы лябяжы пух. Чорнымі плямінамі ў нябёснай сіняве вызначаліся вароны. Яны цэлымі пloidмамі луналі над лесам, шырока растапырыўшы крыльлі.

Танзілія ішла дарогай, хістаючыся ад слабасьці, асьцярожна тулячы да грудзей сваё няжывое дзіцё, абкручанае хусткай.

Пад яе нагамі зьвінеў, як шкло, тоненькі лядок.

POWIEDŹ, DZIE JEST TWÓJ SYN?

— Powiedz, dzie jest twój syn? *)

Ужо другі даень гэтыя словы зьвіняць у вушох старога Барташука на розныя лады. Гэтае запытаньне перакруціла, перавярнула ўсё яго жыцьцё, скромсала на шматы тую магчымую лагоднасьць і той дабрабыт, якія так-сяк існавалі ў яго хаце, у яго вёсцы пад уладай польскай шляхты.

Маленькі сухенькі дзядок Барташук прывык шмат да чаго, прывык асьцерагацца лішняе слова казаць, бо шляхта мела шмат вушэй: польскі настаўнік, ксёндз, поп, поліцыянт, асаднік і іншыя шпікі лавілі кожнае слова яго „бунтарскай“ сям’і.

— Powiedz, dzie jest twój syn?

Сын Барташука, восемнаццацігадовы Язэп, зьнік пасья таго, як знашлі каля іхняй вёскі на полі між дзьвюх крушняў забітага польскага жандара. Жан-дара Янэка ведала ўся ваколіца як дзікага ката, які

*) Кажы, дзе твой сын?

ўжо не аднаго бязьвіннага селяніна адправіў на той сьвет, які здэкаваўся над старым і малым бяз даў прычыны, а проста меў ад гэтага вялікую прыемнасьць. Біў так сабе, абы біць: „а ну-ж, што скажа?“

— Powiedz, dzie jest twój syn?

За апошнія два дні стары Барташук чуў гэтае запытаньне шмат разоў—мо' сто, мо' дзьвесці, можа яшчэ болей. Як увалілася трое п'яных жандараў у яго хату, як пачалі бізунамі катаваць яго, старую жонку, маладую дачку, дык у вялізнай лужыне брудных польскіх лаянак хрыпелі, сьлюнявілі гэтыя словы. Тры разгарачаныя рылы польскіх жандараў,—кожны пасвойму біў: ці шомпалам, ці ботамі, ці бізуном, кожны на сваю манеру выплёўваў, выхарківаў гэтыя словы. Жылы на ілбу вярхоўкамі пляліся, вочы п'яныя сыпалі іскры, дрыжэлі падбародкі ад дзікіх крыкаў:

— Powiedz, dzie jest twój syn?

Пад плач і лямант хатніх, зьвязалі вярхоўкамі старога Барташука і яго дачку. Так моцна зьвязалі, ажно косьці рыпелі і хрусцелі. Павялі іх у паліцэйскі пастарунак.

Надзвычайна лагодны летні дзень сеяў сонечныя, яскравыя зярняты на поле і лес. Над пясчанай дарогай віселі пляцёнкамі жаўранкі. На полі дзе-ні-дзе мітусіліся людзі.

Сьлёзы ў вачох Барташука і яго дачкі высахлі, застылі ў сухім бляску. Рукі былі закручаны за плячыма і перавязаны аднэй вярхоўкай. Ісьці было

нязручна: бяз вольнага размахваньня рукамі здавалася, што нясеш на нагах нечае чужое цела. Ногі без разбору ступалі ў пяску або часам—па вострых каменьчыках. Усё вакол парабілася чужым, далёкім.

І ў старога Барташука і ў яго дачкі думкі былі накіраваны ў адзін бок, каб хаця малады і гарачы Язэп ня выскачыў цяпер з лесу іх бараніць. Тады яго жандары на месцы прыстрэляць. Яны самі ўжо як-кольвечы перацярпяць...

Жандары час-ад-часу штурхалі іх прыкладамі, білі жылістымі кулакамі па твары, ад чаго ў старога Барташука твар набух, як гнілы грыб, пасінеў, запылілі вочы.

— Powiedz, dzie jest twój syn?

Стары Барташук пляваў крывёю, глытаў салёную жыжу, і незнаёмы цяжкі пах казытаў напухшыя ноздры. На ўсе дзікія катаваньні ў пастарунку ён маўчаў, сьцяўшы зубы.

Яго дачку павялі ў другі пакой, дзе рагаталі п'яныя поліцыянты. Ёхні рогат то разьліваўся мэталёвымі трэлямі, то сыпаўся дробным шротам, то грыматаў разьюшаным конскім іржаньнем.

Барташук паў духам. Ён непакоіўся за дачку.

У гэты час ён меў адпачынак ад катаваньня. Ён падышоў да дзьвярэй і пачаў стукаць у іх пакаленчанымі рукамі, крычаць нямым голасам:

— Людзі, ратуйце!

Крык з грудзей старога вырываўся чужы, незнаёмы. Ад свайго ўласнага крыку старому рабілася

лягчэй, сьмяртэльная распач як-бы супакойвалася. Супакойваючыся, ён пачаў адчуваць боль ва ўсім целе ад катаваньня. Нібы цяпер заўважыў самога сябе. Як білі гаварылі, што гэта толькі „цвяткі“, а „ягадкі“ яшчэ будуць. Гэтыя „цвяткі“ давалі сябе адчуваць, ныла ўсё цела.

— Людзі, ратуйце!—крычаў стары.

Нехта за дзвямі скрыпнуў ключом. Дзверы ірвануліся, і стары Барташук упаў галавой якраз на грудзі бліскачага выфранчанага жандара. Жандар адскочыў назад зьбянтэжаны ад неспадзеўкі—і Барташук, як труп, ударыўся тварам аб яго выгляндаваныя боты.

Падскочылі яшчэ двое. Барташука за ногі заваляклі назад у пакой. Ён пасля ранейшых „цвяткоў“ пачаліся „ягадкі“.

— Powiedz, dzie jest twój syn?—запытаўся адзін з іх лагодным, надзіва ціхім голасам.

Барташук маўчаў і глядзеў на іх так незацікаўлена, нібы яны былі празрыстыя, нібы ён бачыў праз іх нейкую даль.

— Адумайся, псякосьць, а то жывым ад гэтуль ня выйдзеш!—казаў жандар болей строгім голасам.

Барташук стаяў, як глуханямы.

— Мы яго пацягнем за язык,—казаў другі жандар сіпучым зьмяіным голасам. З-пад абшлагаў сваёй курткі выняў пару бліскучых шпілек... Як спакойны хірург, падышоў да Барташука, каб „пацягнуць за язык“.

Дзікі, жудасны крык запоўніў камору, ірвануўся праз вокны на двор. Барташук трапятаўся ўсім целам. Двое жандараў трымалі старога за абедзьве рукі, а трэці запускаў яму шпількі пад пазуры. З-пад чорных закарузлых мужыцкіх ногцяў расьціснутымі журавінамі капала кроў на яго пакрываўленыя мазолістыя пальцы.

— Powiedz, dzie jest twój syn?

Апрача бясслоўнага крыку болі, нічога ад старога не дабіліся. Барташука цягалі за нос, за губы, білі галавой аб сьцяну. Кінулі, як мяшок, на падлогу і бліскучымі ботамі тапталі па твары, па баках; становіліся нагамі на горла.

Стары стагнаў з кожным разам ўсё спакайней... Нібы прызвычаіўся...

Барташук забыўся, дзе ён і што з ім. Болю ўжо не адчуваў. Было такое ўражаньне—нібы гарачы дождж падае-льлецца на яго, лезе ў вочы, у рот, коціцца градам па нагах, па жываце. Вочы былі затуманены. У гэтым тумане мітусіўся яго сын, Язэп, адзін і, здаецца, не адзін, а дваццаць Язэпаў з усіх куткоў глядзелі на яго і шапталі жаласьлівым голасам:

„Тата... татачка“...

Голас быў такі жаласьлівы, што самому Барташуку чагосьці жаласна стала. Ён пачаў шкадаваць самога сябе, што ня можа выбрацца з-пад такога дажджа. З вачэй падалі-сыпаліся старчыя сьлёзы.

„Тата... татачка“...—кажа сын Язэп.

— Powiedz, dzie jest twój syn?— чуе ён галасы над сабой, як-бы з няведамай далячыні.

Постаць сына зьнікла.

Перад вачыма растуць зялёныя кругі, вырастаюць у вялізныя абручы, у скручаных баранкамі вужакаў, коцяцца ціха па падлозе.

Вялікая распач ахапляе Барташука:

Прапаў сын...

Якія тут добрыя людзі!— занепакоіліся аб яго сыне... Яму пачынае здавацца, што сам ён, бацька, забіў яго— забіў сына роднага. Жудасьць напала на Барташука. Вочы вылезлі на лоб. У галаве гораха стала...

Барташука аблілі халоднай вадой, поўнае вядро вылілі на яго. Ён ляжаў распластаны на падлозе ў лужыне крыві і вады, дрыжучы ўсім целам.

Над ім стаялі ўспацеўшыя, разгарачаныя жандары і шапталіся паміж сабою:

— Жывуч, падла!

Як санітары, жандары паднялі Барташука з падлогі, паставілі на ногі і рупліва пачалі зрываць з яго вопраткі.

Стары тарашчыў у сьцяну крывёй аблітыя вочы і апухшымі губамі мармытаў:

— Браточкі... браточкі...

Ён гаварыў гэта не да жандараў, бо на іх не глядзеў, а як-бы да людзей усяго сьвету гаварыў.

— Ціха, хамская костка!— крыкнуў старшы жандар, будзем біць вас, пакуль усе зробіцеся бандытамі!

Барташук стаяў голы, у сіняках на ўсім худым
цэле, дрыжаў і шаптаў:

— Браточки... браточки...

— Лажыся!—закамандаваў старшы жандар,—тут
твая сьмерць будзе, калі ня хочаш казаць, дзе твой сын!

Барташук пакорліва лёг.

Яму на плечы палажылі дошку. Ён выпрастаўся,
каб дошка лепш ляжала. Пачалі біць гірамі па дошцы.
Нібы рамантавалі падлогу. Барабанілі ў такт:

— Раз! два! тры!

Глухі стук раздаваўся ў пакоі. Пад дошкаю кор-
чылася акрываўленае, распластанае цела. Пакрываў-
ленья, напухшыя ад уколаў сталёвых шпілек мужыцкія
пальцы хутка скакалі па бруднай падлозе, нібы пера-
біралі нявідочныя клявішы музычнага інструманту.

Спачатку Барташуку здавалася, што бачыць сваю
хату. Вось яе вецер-віхор разбурыў, панёс бурую
саломку на поле, разваліліся сьцены, і яго старая
жонка сядзіць на печы, глядзіць на яго і рукі ламае.
А вось конік ліжа яго за руку гарачым і мокрым
языком, ліжа і паглядае разумнымі вачыма ў самыя
вочы старому.

Пасьля Барташуку здавалася, што яго кінулі ў
цёмную глыбокую процьму. Ён ляціць уніз, ляціць
і ляціць мо' год, мо' сто гадоў. Ад гэтага шпаркага
лёту дух захоплівае. Замест сэрца нейкае пустое
месца, так прыкра... Хацеў-бы скарэй грукнуцца аб
дно, каб косьці ў пыл рассыпаліся, каб болей нічога
не адчуваць...

Яго ў другі раз аблілі вадою. Як ачнуўся, стаяла глухая поўнач. Праз жалезныя краты лез у цемру смуроднага пакою ціхі бледна-жоўты месяц.

На сьцяне люстрыўся адбітак жалезных крат—цёмныя клетачкі на дрыжучым белым абрусе месячнага зьзяньня.

Дзесьці забрахалі сабакі: адзін голас грубы з лёгкімі дрыготамі медзі, другі—тоненькі, з хрыпоткай. Стары Барташук пазнаў брэх свайго Лыскі. Задрыжэла сэрца селяніна. Гарачы ком падступіў к горлу, шчэміць, душыць...

— Што цяпер у хаце робіцца? Дзе сын? Ці пусьцілі каня на начлег? Ё так мала сена будзе на зіму для скаціны...

Непакоіцца. У гаспадарчых клопатах забыўся, што ня можа варухнуцца з месца, што ўсе рэбры паломаны, што ўвесь ён у крыві... Усё заслонена перад ім—Лыска кажа яму пра хату...

Стары лавіў кожны шолах вакол. За сьцяною на гародзе шастала старая бяроза (удзень яе заўважыў), нібы зладзейка кралася да яго. За дзьвярыма чуваць былі ціхі галасы са сьмешкамі, гульлівыя галасы жандараў.

Раптам...

Нехта ў пацёмках уткнуў доўгае, вострае шыла у самае, самае сэрца Барташуку. Вушы навастрыліся. Па ўсім пакалечаным, скатаваным целе праскочылі палючыя аганькі.

Працяглы, жудасны лямант з суседняга пакою праскочыў праз сьцены, узбудзіў Барташука і вохканьнем завандраваў у месячныя кроплі летняй ночы.

Гэта войкала дачка Барташука.

„Яе цяпер гвалцяць“...—пранеслася маланкай у мазгох старога.

Лямант раптам сьціх.

„Ёй заткнулі рот анучай“—здагадаўся бацька.

„Анучай з яе парваных вопратак“...—мільганула далей думка, бо ён чуў шорах, нібы тканіна рвалася.

Можа здалася яму—ён чуў сапеньне, хрыпеньне жандара...

Стары хацеў рвануцца з месца—ня мог, вельмі аслабеў. Хацеў крыкнуць голасна, каб увесь сьвет пачуў—хрыпоты і бульканьне рваліся з яго акрываўленых губ.

„Далей не магу цярпець, скажу, дзе сын“,—падумаў стары. „Не, не скажу!“ і самому сабе зрабіўся ён агідным за такія думкі. „Сын павінен адасьціць за бацьку, за сястру, за вёску“...

Барташук ляжаў у забыцьці. Лёгка было на душы. Прыемная цяплынь ахапіла ўсё цела. Толькі нейкія надакучлівыя мухі лезьлі ў ноздры, у рот, у вочы, казыталі праз меру.

Мо' яму гэта здавалася?

Сьмешныя песьні сьпяваў Барташук. Усе на адзін лад. Адны і тыя самыя словы:

— „Powiedź, dzie jest twój syn?“

Можа гэта здавалася Барташуку?

Праз жалезныя краты ўглядаецца месяц. Цень
кратаў кладзецца, нібы пляцёнка з лучын, на за-
стыўшы скорчаны труп старога селяніна.

На дварэ зацягвае выццё тоненькімі жаласьлі-
вымі ноткамі калматы Лыска. У яго вачох адбіваецца
колер жоўтага месяца.

У ГАРАХ

Малады Арнаут ляжыць на разасланай бурцы на глінянай падлозе ў душнай саклі.

Ужо некалькі тыдняў, як ён хворы.

Яго старая маці, Утта, думае, што „горныя духі“ зьдзекуюцца над ім, мсьцяць за тое, што Арнаут пакінуў веру дзядоў і ўступіў у нейкую „новую веру бязбожнікаў“, якую прынеслі бальшавікі з абшырных бязбрэжніц донскага стэпу. Аб гэтым дзіўным стэпу ёй гаварыла адна донская казачка, якая прыехала сюды сартаваць тытунь на табачнай плянтацыі багатага суседа Бараса.

Старая Утта бачыць, як сын кідаецца ў гарачды, чуе, як шапоча незразумелыя словы. Арнаут сьпіць. Грудзі яго праз меру моцна падымаюцца і апускаюцца. Ён цяжка дышае. Спаміж счарнеўшых губ блішчыць рад белых, як часнок, зубы. Павекі трохі прыпадняты і праз шчылінкі між імі мігаюцца палоскі чорных павялічаных зрэнкаў...

Ад гэтага старой жудасна...

Пад падушкай ляжаць кнігі „бязбожніцкай веры“. Сын іх сам палажыў туды—надта іх любіць.

— Гэта ад кніг яму так цяжка,—гаворыць сама з сабою старая Утта,—цёнгле над імі сядзіць... Нават бярэ іх з сабою, калі ідзе на каменаломню працаваць.

Старая прыглядаецца і прыслухоўваецца, ці сын моцна сьпіць. Зганяе з яго пажайцеўшага ілба муху і асьцярожна, павольна, каб сын не прачнуўся, совае худую руку пад падушку і цягне адтуль тры замасьленыя кніжкі—загубу яе сына...

Яна трымае кніжкі ў руцэ, нібы пасудзіну з маляком,—з такой асьцярогай, ажно губы закусіла, ажно рука задрыжэла.

На такое зладзейства гатова старая Утта, каб толькі любага сына выратаваць...

У саклі поўзмрок. Праз дзюрку, якая замест вакна асьвятляе памяшканьне, крадзецца мутнае сонца. Яно кідае жоўта-мядовыя водсьветы на сьцены, замазаныя кізяком, і надае прытульнасьць шэрай саклі.

Маці ня вядае, дзе дзець грэшныя кніжкі грэшнага сына. Яна азіраецца па баках, шукаючы захову. Яе заклапочаныя вочы просяць ратунку...

З левага кута саклі супроць дзвярэй пільна ўглядаецца ў яе пажылы чалавек. У яго—высокі, белы лоб. Зажмуранымі вачыма ён пранікае старую ў самае сэрца, хітра падміргвае, як даўно знаёмай. Здаецца ёй, што гэты чалавек зараз загаворыць. Затрасецца яго маленькая бародка. Ён скажа:

— Нашто кніжкі ўкрала ў сына?

Так скажа пажылы чалавек дакорлівым і ціхім голасам, каб хворы не прагнуўся...

Сонечны прамень праскочыў каля вачэй гэтага чалавека. Вось ён жыва міргнуў імі... во, во гаварыць пачынае...

Старая спалохалася. Кніжкі высьлізнуліся з яе старых пальцаў, шлёпнуліся на зямлю, нібы дзіцё з неасцярожных рук, і як-бы закрычалі ад болю папяровым голасам.

Сын прагнуўся. Толькі цяпер старая ўспомніла, што таго пажылага чалавека няма чаго баяцца, бо ён намалёваны на паперы. Вось кепская памяць... Нават забылася, як завецца гэты намалёваны чалавек.

Здаецца, Ле... Ле... Лена...

Спыняцца доўга над гэтым старая не магла, бо сын прасіў піць. Аднак, яна зьбянтэжылася, баючыся, каб сын ня ўгледзеў кніжак. Прысела на месцы і прыкрыла іх падолам. Выцягнула руку да глінянага жбана з вадою і падала сыну да губ.

Арнаут са смагай глытаў халодную ваду.

Старая зацікавілася тым, як вада пералівалася ў гарляку сына. Гарляк хадзіў хадыром уверх і ўніз, і вада лілася ў нутро праз горла булькаючы, як у мёртвую пасудзіну.

Старой зрабілася няпрыемна ад гэтага. Яна са страхам адарвала жбан ад губ сына. Пасьля гэтага яна паправіла падушку пад яго галавой, палажыла яго тварам да сцяны і, аглядаючыся, як праступ-

ніца, у бок сына і партрэту Леніна, вынесла кніжкі з саклі.

Старая Утта трымала кніжкі ў правай руцэ, выцягнуўшы іх перад сабою, як бляху з гарачым вугольлем.

Яна іх баялася — баялася сілы „бязбожніцкай веры“, якая ў іх захована.

Яна ішла наперад па горнай сьцежцы, думаючы кінудзь грэшныя кніжкі ў рэчку. Аглядалася па бакох, каб людзі не заўважылі. Лішніх сьведкаў старая мець не хацела.

Пачуўшы званкі каравану з табачнымі таварамі, як яна ведала (заўсёды ён тут праходзіў), старая спынілася, схавалася за густымі кустамі і пайшла іншай дарогай. Але ёй не шанцавала — насустрэч ехаў конна сусед Барас.

Раптоўны, неспадзяваны тупат капытаў аглушыў яе, нібы гром.

Стары тоўсты Барас сядзеў моцна і стройна на кані. Яго голены круглы твар, які меў выгляд рымскага імператара на старасьвецкай мэдалі, дрыжэў, як квашаніна.

Барас спыніў каня.

Утта нізка пакланілася свайму багатаму суседу, міжвольна выставіўшы пры гэтым кніжкі наперад, як-бы на паказ.

— Што гэта ў цябе за кніжкі, старая? — запытаўся Барас.

Утта апавядала яму пра сваё матчына гора.

Барас, выслухаўшы яе, хітра усьміхнуўся, казаў, што чуў пра яе сына, які ўступіў у бязбожніцкую веру, за што заслужыў кару, але ён, Барас,—чалавек добры і не жадае зла Арнауту.

Ён параіў аднесці кнігі назад хвораму, бо ўгледаўшы, што няма кніг, сын занепакоіцца ды яшчэ горш занядужае.

— Самае лепшае лякарства,—казаў Барас,—пакінуць хворага ў ранейшай яго абстаноўцы і пры ранейшых прывычках. Тады хутчэй выздаравее. Вось, напрыклад, я—ужо другі год сэрца ў мяне хворае. Забаранілі езьдзіць конна. Сяджу дома, дык кепска мне. Адзіны мой паратунак—конная язда. Цяпер я забываюся аб сваёй хваробе.

Пры апошніх словах Барас сьцебануў каня і паехаў у горы, пакінуўшы старую на месцы.

Утта ўспомніла, што хворы застаўся адзін, і хуткімі крокамі павярнула назад да саклі.

Многа дзён кідаўся Арнаут у гарачцы. Высах, пажаўцеў, як мярцьвяк. Вочы ўваліліся глыбока, клінам завастрыўся нос, пачарнелі губы, а рукі і ногі так схудалі, што выглядалі, як сухія тонкія галіны кізіла.

Ён так аслабеў, што ня мог павярнуць нават пальцам. Здаецца, і болю ўжо не адчуваў. Ня міргне вокам, не кранецца нават і тады, калі кусьлівая муха сядзе на нос, або ўвап'ецца ў губу.

Арнаут гарэў, як сьвечка, таяў, як воск на агні.

Рубеж паміж быцьцём і нябыцьцём быў тонкі, як валасок.

— Няйначай памрэ...—думала старая маці. Яе сэрца рвалася ад жалю. Гора было да таго вялікае, што яна нават ня плакала—як-бы акамянела ад дзіва. Побач з гэтым бязьмерным для маткі няшчасьцем, няпрыкметна для яе, самое жыцьцё пачало падсоўваць ёй і лякарства ад няшчасця: яна пачала звыкацца з гэтым.

Звычка, як цень, пачала падкрадвацца да яе, лезла ёй у думкі і пачуцьці, нібы хітрая шаптуха ў хату. У яе ўяўленьні сын быў ужо напалову памёршым і рабіўся ёй з кожным днём усё болей чужым, адыходзіў ад яе...

Ён здаваўся ёй кавалкам гліны, які во-во струхлее і рассыплецца ў пясок...

— Бо хто-ж можа змагацца з горнымі духамі?..

Пакорлівасьць перад няўхільнасьцю ўзяла верх, і старая толькі чакала, калі гэта здарыцца. Тады гора яе крыкне-рванецца ў грудзёх апошнім моцным акордам, пасья затаіцца глыбока ў грудзёх, нібы вужака пад імшыстым карчом. Там будзе тлець галавешкай да яе апошніх дзён...

— Падстрэлілі майго маладога арла... памрэ...—шаптала старая Утта.

Прызвычаіўшыся да свайго новага становішча, старая Утта пачынае ўваходзіць у ролю і давай пры-

глядацца да ўсяго гэтага як-бы з боку—давай глядзець, як чужая асоба, і на сына, і на сябе.

Два жыцьці ляжалі перад ёю на шалях: чыё жыцьцё ёй цяпер даражэй—ці маладога сына, ці яе ўласнае старое жыцьцё?

Доўга стаяла перад ёю гэтае пытаньне, мучыла і непакоіла і часам сорамна ёй рабілася ад яго: жыцьцё сына патрэбна ёй.

А каму патрэбна яе жыцьцё?

На гэта яна адказу не знаходзіла... Бо кідала яе ў бязьмерную распач тое, што яна адна-аднюсенькая застанецца...

Сын пэўна памрэ...

Міжволі яна цалкам увайшла ў сваю новую ролю. Тут трэба старой гаспадыні ўсё прадбачыць: усялякія клопаты з пахаваньнем і ўсімі дзядоўскімі звычыямі, звязанымі з гэтым.

А як яна, старая, будзе шчыра галасіць... Так будзе галасіць, так прычытваць, ажно ўсе суседкі дзіву дадуцца яе кемнасьці. Усе ў сьлязах купацца будуць, слухаючы яе...

Старой Утте робіцца прыемна ад гэтай яе будучай здольнасьці... Ня то што прыемна, але нейкая гарачая хваля пранікае яе ўсю. Суседкі нават зайздросьціць будуць...

Ня ўсе так умеюць галасіць па родных дзецях, як яна...

Гонар ахоплівае Утту.

Старая пільна ўзіраецца ў сына і прадстаўляе, як хораша ён будзе выглядаць мёртвым. Суседкі будуць ківаць галавамі ад жалю, выціраць вочы і шаптацца:

— Такі малады...

З літасьцю будуць глядзець у яе бок. Гэты жаль лагоднай павуцінай агорне яе, старую, апляце, нібы дрот стары гаршчок. Яна акрэпне ад людзкога спачуваньня...

Раптам старая як-бы прабуджаецца ад сваіх думак. Ёй млосна і страшна робіцца. Яна плюе. Плюе з паўзамі тры разы ў тры розныя месцы, як-бы спаўняючы нейкі патаемны рытуал, ад якога робіцца лёгка і знаходзіцца паратунак ад усяго кепскага.

— Эт! Можа быць яшчэ горш!—пацяшае сама сябе старая. Думае гэта рашуча, ледзь ня ўголас. Як можа ёй быць яшчэ горш—яна сама ня ведае, але гэта думка яе падбодрывае.

Аднак, уздым яе настрою вельмі кароткі. Пачуўшы слабы і працяглы стогн сына, яна ўздрыгвае... Яе агортвае такі жаль, ад якога дзецца няма дзе, які шчэміць горла, душыць да сьмерці, туманіць вочы... Хочацца плакаць, а ня можа, сьлёз няма.

Ёй прадстаўляецца, што сын ужо ляжыць у магіле. Магіла яшчэ не засыпана зямлёй. Туды, у яму, зірнула сонейка—лагоднае, цёплае і яснае, зірнула ў глыбіню сьляпой магілы...

Вакол стаяць хмурыя людзі, таксама абрызганыя сонцам. Не пасуе сонца да магілы, да сур'ёзных вачэй людзей.

Старая ўспамінае абразкі з жыцця свайго сына, як ён забаўляўся на сонцы малым хлопчыкам, як сонца апальвала яго, і скура на ўсім цэле была ад сьпякоты цёмна-бурая, здаровая і сьвязаўкая...

Цяжкая хваля гора кінулася ў грудзі старой маткі. Яна ў гэтую хваліну зусім аб сабе забывае. Яна гатова сама памерці, хоць некалькі разоў памерці, каб толькі любы сыноч жыць астаўся...

Яна ўжо столькі жыла на зямлі...

Ад гэтай новай думкі ёй зноў зрабілася лягчэй. Нібы сваім апошнім вырашэньнем за сына—самой легчы ў магілу—яна выратуе яго...

Так часта ў старой Утты мяняліся настроі ў адзін і другі бок. Быццам яна вяла змаганьне між сабою і сваім сынам: каму на сьвеце жыць астацца і каго яна болей шкадуе—ці сябе, ці сына.

Часта яна прыслухоўвалася, ці яшчэ б'ецца сэрца ў Арнаута, ці яшчэ дышае сын...

А сэрца ў Арнаута білася, білася, нібы параненая чайка крыльямі. Кожная жылка, кожная нэрва, кожная тканка яго арганізму, слаба рэагуючы на суадносіны свае з знадворным жыцьцём, жыла падвойным, патройным унутраным жыцьцём, напружна чакаючы ўрачыстай апошняй хвіліны быцця. Чакалі з непакоем і надзвычайным страхам, не як адзін сцэльны арганізм, а як паадзіночныя мільёны драбнюткіх істот. Кожная кропля крыві адчувала сябе самастойнай істотай, якая змагалася за сваё існаваньне.

Увесь організм у цэлым, наадварот, знаходзіўся ў хмельным тумане несьвядомасьці і незацікаўленасьці.

У галаве Арнаута шумела. Зьвінела ў вушох. Нібы званілі ў нутры званіцы, зычна хтосьці біў раз-по-раз у грывотны гонг. Кроў у жылах была гарачая, як растопленае масла, падступала кіпучымі хвалямі ў галаву і адлівала назад к сэрцу, шукаючы паратунку ад вялікай небясьпекі, змагаючыся з трыльённым ворагам—мікробамі атруты, глытаючы і нішчачы іх на кожным кроку.

Разам з такім неўмеркаваным і трывожным бульканьнем крыві ў Арнаута блыталіся думкі. То ўспыхвалі, нібы яркае полымя, то гасьлі і апаналіся ў глухую поўнач. Яны імпэтна разрываліся ў паадзіночныя зьвеньні распаянага ланцуга, луналі кожная паасобку, як спалоханыя птушкі, і скакалі па каўдобінах, як змучаныя коні; губляліся ў туманістых процьмах, заміралі, самі аб сабе забываючы, нібы іх ужо на сьвеце няма, нібы іх ніколі ня было. Пасьля гэтага думкі зноў зрасталіся ў адно цэлае—болей імпэтнае і моцнае, чым раней..

Наогул, яны напаміналі сваёй хаотычнасьцю гукі расстроенага музычнага інструманту, дзе прыгожае з няпрыгожым, змешваючыся ў адно, ладзяць бязладзьдзе.

Вобразы і адчуваньні, яркія і надзвычайныя, запаўнялі яго сэрца, плылі перад ім рэчкамі, разгарталіся каляровымі істужкамі, дзікія і нябывалыя.

Колеры нявідочныя мітусіліся ў вачох, гукі нячуванья казыталі вушы, пахі нябывалыя драпалі ноздры, а па скуры і па суставах голачкі шчокатна калолі да прыемнага болю, церабілі гарачыя шчоткі; нейкая халодная, як лёд, бляха гладзіла скуру і даводзіла ўсё цела да няўстрыманых дрыжкаў.

Арнаут жыў гэты час патаемным жыцьцём. Цела яго было нярухома, як труп, аднак яму здавалася, што рухаецца, робіць розныя ўчынкі.

Незразумелае было цяпер Арнауту зразумелым, немагчымае—магчымым. У вадны суткі ён перажываў гады. Думкі яго, ператвораныя ў яркія жывыя вобразы, насіліся, нібы човен на разыюшаным моры; вахталіся, кідаліся ад супакойнасьці прыемных мар да бурлівага страху. Няправільныя ўдары крыві, вечная смага накіроўвалі ўсе яго думкі і вобразы да такіх сужэтаў, якія канчаліся аднастайным эпілёгам:

— Піць...

Бязьмерная смага, якую хворы адчуваў кожнай драбнюткай тканкай свайго цела—ад каранёў валасоў да пят, была галоўным капальмэйстрам ва ўсіх дзівосных кампазыцыях яго сноў у працягу многіх дзён.

Скрыпяць арбы. Скрып няпрыемны, зычны. Нібы крык парсюкоў, ушчэмлених моцна ў плоце між цяжкімі парканінамі. Арбы цягнуць вверх вогненыя буйвалы—дзікія, злосныя. І арбы і буйвалы—праз-

рыстыя. Праз іх Арнаут бачыць абрысы гор, якія губляюцца ў туманістых далях. Чамусьці яму трэба дагнаць буйвалаў. Ён гоніцца за імі з усіх сіл, аднак дагнаць ня можа. Абліваецца гарачым потам. Мучае страшная смага.

— Піць... піць...—шэпча Арнаут.

Арнаут доўга брыдзе па дзікіх скалах—мо' ўжо некалькі год. Ён сам ня памятае. Заблудзіўся. Зусім лёгка заблудзіцца. Горы незнаёмыя. Падобны адна да аднай—цёмна-бурыя скалы, абросшыя імшыстымі лішайямі, а дзе-ні-дзе спаміж шчылін расшчэпленага граніту тырчаць сухія, крохкія, пакручаныя, хворыя дрэўцы. Ён адчувае іхнюю хворасць. Во зараз яны сканаюць ад недастачы вільгаці. Якраз, як жывыя істоты. Яго агартае такі жаль да іх, ажно сьлёзы капаюць з вачэй. Сьлёзы цякуць па шчаках і капаюць у рот—салёныя, нясмачныя. Ён падымае ўгору затуманеныя вочы. Неба белае, як папера, як вечны сьнег на вяршынях высокіх гор. У небе насаджаны зоркі—чорныя, як сажа, як вугольле. Арнаута гэта зусім ня дзівіць, нібы інакшага неба, інакшых зорак ён ніколі ня бачыў. Чорныя зоркі пачынаюць раптам успыхваць. Ад іх аддае такой гарачынёй, што Арнаут задыхаецца.

— Піць... піць...—шэпча ён.

Не! Ня выбрацца з камяністай блытаніны гор. Ён тут век будзе векаваць. Духата немагчымая. У хвіліну вялікай распачы ён угледзеў абшырную даліну, абсеяную пахнучымі лілеямі. Лілеі чырвоныя,

падобныя да губак кволых малютак. З усіх сіл кідаецца ён тварам да дзіўных красак, каб ахаладзіць сваю сьмяротную смагу і... апальвае сабе ў гарачым прыску шчокі, лоб, нос, губы, абсмаліліся валасы.

— Піць... піць...

Усё цела гарыць. Зараз патрэскаецца ад гарачыні, як зямля без дажджу. Арнаут ускаквае. Вочы крывёй заплылі. Гвалтоўна зьбірае ў камок апошнія сілы свае пад вялікім прымусам думак і пускаецца наўцекачы, бо тут ён загіне, згарыць. Бяжыць, бяжыць, як вецер носіцца, у паветры ляціць. За імносяцца горы, дыхаючы жарам у плечы. І, нямаведама скуль узяўся, яго даганяе чалавек. Дзіўны гэта чалавек—з ног да галавы абросшы чорнай воўнай,—без вачэй, бяз твару. Замест галавы—калматы кругляк. Арнаут абліваецца потам і ўцякае ад гэтага страшыдла. Перад Арнаутам—глыбокі, страшны абрыў. Унізе бурліць, плюскоча рэчка.

— Піць... Піць...

Хто можа стрымаць яго? Арнаут скача, падае з абрыву ўніз. Во-во зараз бухне ў рэчку, заб'ецца на-сьмерць аб вострыя каменны. Спыняецца дыханьне. Валасаты чалавек кідае на яго зверху аркан, цягне з процьмы наверх, пятля душыць. Усё мітуціцца перад ім. Неба падае ў самы абрыў. Зоркі сыплюцца ўніз, нібы абвугленыя каштаны, б'юць па ілбу, па вачох.

— Піць... Піць...

Арнаут адчыніў вочы.

Над ім—нахіленая маці. Упілася ў яго жаласьлівымі і сумнымі вачыма. Нібы здалёку-здалёку, за тры мілі ад яго, чуе шэпт маткі:

— Сынок... сынок...

Яна гладзіць яго сухімі дрыжачымі пальцамі па мокрым ілбе. Яе пальцы здаюцца яму вельмі халоднымі і дзеля гэтага надзвычайна прыемнымі. Ён стараецца прыціскацца да іх ілбом.

Ён увесь мокры ад поту, нібы ў рэчцы выкупаўся. Аднак, адчувае сябе шмат лепей. Галава палягчэла. Можа павярнуць рукой і нагой.

— Гэта пасля поту. Цяпер выздаравеш!—тлумачыць яму абрадаваная Утта.

Арнаут папраўляўся з кожным днём усё болей. Яго цяпер мучыў надзвычайны голад. Колькі ні есьць—усё яму мала. Організм запатрабаваў нагароду за доўгае змаганьне, за вялікую працу. Сэрца білася ўмеркавана. Супакоілася кроў. Акругляліся рукі і ногі. Твар пачаў ружавець. У вачох зайграў ранейшы задзёр маладосьці. Ён папраўляўся відавочна, наліваўся новым сонечным сокам жыцця.

Надзвычайная радасьць ахапіла яго: ён, як малое дзіця, пачаў вучыцца хадзіць. Старая Утта трымала яго вельмі сьмешна пад руку. Ступіўшы некалькі крокаў, Арнауту закружылася галава. Ён прысеў. Пры гэтым маці сьмяялася, як даўней, калі ён у маленстве пачаў вучыцца хадзіць, трымаючыся за матчын палец.

Старая вельмі хутка прывыкла да гэтай радасьці. Минула небяспека. Яе настрой увайшоў у звычайныя берагі.

Арнаут адчуваў сябе новароджаным.

Нібы асілак у казцы, які расьце і мацнее, не па днёх, а па гадзінах, так крапчэў і ён. Ад дзіцячай бездапаможнасьці ў час хваробы ён вельмі хутка ўваходзіў у ранейшае кола штодзённых спраў. Тая сувязь з жыцьцём і яго інтарэсамі, якая была зусім перарвалася ў час хваробы, пачала зноў нарахтоўвацца і прымаць свае ранейшыя формы. Ды ня толькі ранейшыя, але яшчэ болей яркія. Нібы ён упяршыню пабачыў сьвет і ўсё акаляючае. Уражаньні рабіліся болей сьвежыя, думкі—болей яркія, зацікаўленасьць—болей моцная, а імпэт да працы рос з кожнай хвілінай.

Арнаут—адноўлены, адраджоны, з новымі сіламі ўвайшоў у ранейшы круг свайго жыцьця. Чытаў кніжкі, хадзіў на працу, сустракаўся з таварышамі.

У гэты час пра бальшавікоў нараджаліся, расьлі і квітнелі ў глухіх гарах розныя легенды. Вандруючы ад скалы да скалы, ад аулу да аулу, ад саклі да саклі, гэтыя легенды аздабляліся гарачай фантазіяй горцаў; нібы птухі пер'ямі, абрасталі звычайныя дзеі каляровымі гіпэрбалічнымі вобразамі, казкі арламі луналі над вяршынямі гор. Кожны жыцьцёвы факт перарабляўся ў цуд, праламляўся, як у крывым люстэрцы, у гутарках людзей у дзівы дзіўныя.

Але вась адзін з суседзяў Арнаута, адзін з горцаў, з бедакоў—самы чэсны, самы шчыры чалавек паехаў у Маскву дэлегатам на зьезд. Нядаўна ён адтуль вярнуўся. Першым чынам прышоў да Арнаута падзяліцца ўражаньнямі.

— Дык вась, як табе вядома, мяне выбралі на зьезд у Маскву. Назвалі мяне дыйлігатам і далі нейкую паперку. З хатулкай за плячыма я пайшоў пехатой. Ішоў два дні. Пасьля, як паказаў дыйлігацкую паперку, мяне пасадзілі у нейкую дзіўную арбу—вялізную, прыгожую, абшытую ўнутры дарагой скурай. Арба гэтая сама бяз буйвалаў паймчалася, ды так хутка, што калі-б дваццаць буйвалаў запраглі—не дагналі-б. Барас на сваім найлепшым кані ўвыперадкі не адважыўся-б пускацца з ёю. Мабыць, вецер упраглі ў гэту арбу.

Я сядзеў на самым ганаровым месцы.

На мяне ўсе паглядалі з пашанай і шушукаліся: „дыйлігат, дыйлігат“,—казалі яны. Мне ажно нялоўка было ад гэтай пашаны да мяне. Ці-ж дыйлігат не такі, як усе?

Так ехаў я яшчэ два дні. Начаваў у багатых палацах. На сваім уласным вясельлі ня еў такіх смачных рэчаў, як там. А ўсё таму, што дыйлігат. Добра быць дыйлігатам!

Пасьля мы дабраліся да нейкага вялізнага аулу. Аул—прыгожы, багаты; кожная сакля—палац. Каму ні паказваю сваю паперку—кожны аглядае мяне з ног да галавы дый кажа: „дыйлігат!“ Ну што ўва

мне ўгледзелі?—чалавек як чалавек, хоць і дыйлігат. Я то паіхнямю—пабальшавіцку, гаварыць ня ўмею. Доўга людзі нешта паміж сабою гаварылі, на мяне паглядаючы, і завялі ў адну з багатых сакляў вялікага аулу. Пасадзілі на лаву. Раптам, калі пада мною загрукоча зямля, калі пасыплюцца іскры, пакажацца дым—няйначай праз зямлю праваліліся. І што-ж ты думаеш, увесь аул (а можа іх там некалькі было) задрыжэў, крануўся з месца і памчаўся... Якая сіла яго насіла—ня ведаю па сягонешні дзень. Я моцна спалохаўся, хацеў саскочыць, але добрыя людзі супакоілі.

Мы так хутка імчаліся, ажно здавалася, што стаім на месцы, а перад намі носяцца горы, лясы, гарады. Усё носіцца, а мы стаім на месцы...

Так імчалася перад намі зямля, цэлы сьвет чатыры дні і чатыры ночы. На пяты дзень мы прыехалі ў Маскву. Я не пасьпеў яшчэ даць аб сабе знаць, як перад нашым дзівосным аулам выстраілася войска, зайграла музыка. Усе сустракалі мяне—дыйлігата. Шмат было нашых дыйлігатаў. Розныя людзі пачалі гаварыць парознаму, нехта і панашаму загаварыў. Казаў, што ўсе працоўныя Масквы вітаюць нас—дарагіх гасьцей. Зноў пасадзілі мяне ў дзіўную арбу і павезлі па вуліцах Масквы, дзе кожная сакля—цэлая гара, прыгожа убраная.

Там—палацы, палацы і палацы.

А людзей столькі, што, здаецца, тут вечны, вялізны кірмаш. Каб ня быў дыйлігатам, дык ня ве-

даў-бы дзе дзецца. Гэты горад бальшавікі зрабілі сталіцаю пролетарскай дзяржавы.

Мы, горцы, любім прымаць гасьцей, але нам трэба яшчэ павучыцца ў Маскве ў гэтым выпадку. Усюды дзверы былі для мяне адчынены. Мне здавалася, што Масква—мая! Я думаў, што ўсё гэта сьніцца мне. Але-ж гэта праўда!

У вадным вялізным палацы, дзе было некалькі сот такіх-жа бедакоў, як я, сам Калінін (як кажуць, старшыня ўсіх бедакоў) нешта доўга, доўга гаварыў. Хоць мовы яго ня ведаю, але ўцяміў, што ён кажа аб тым, як палепшыць жыцьцё бедакоў ня толькі ў нас, але на ўсім сьвеце. Так яно і вышла, бо пасля Калініна мне адзін усё гэта ператлумачыў панашаму.

Ведаеш—зусім ня кепска быць дыйлігатам!

Доўга дэлегат гаварыў аб дзівах бальшавіцкай Масквы.

Слухаў Арнаут ды ўсьміхаўся, бо з кніг усё ведаў.

Старая Утта ўвесь час ад дзіва галавой ківала.

А на усіх з кута глядзеў з патаемнай усьмешкай пажылы чалавек з высокім ілбом. Хоць ён быў намаляваны на паперы, але ў поўзмрочнай саклі ён здаваўся жывым.

ІСЛАМ-БЭЙ

Прыбой спаў.

Ніводнага зыку, ніводнага шалаху ня чуваць было. Над морам нахіляўся бура-зялёным акамянелым стадам хрыбёт высачэзным гор. І мора і горы былі абліты перадвячэрнім ружовым віном. З недалёкай цясьніны, якая расьціснула бязбрэжніцу граніту ў многавярстовы калідор, нясло халадком. Цясьніна раздмухвала па моры сьцежкі і дарожкі, якія часта мянялі колеры ад бледна-чырвонага да зялёнаватага блеску празрыстага ільда. Лёганькія зморшчынкі то паказваліся, то зьнікалі па гэтых зыбістых дарожках. Гладзь мора выглядала тонкім шоўкам, які ледзь гнуўся пад нявідочнымі крокамі.

Я сядзеў на каменным моле і з нецярплівасьцю чакаў свайго сябра—Іслам-Бэя.

Іслам Бэй—паганяты буйвалаў. Служыць ў санаторыі. Вечна дровы возіць з гор на сваёй пары цярплівых жывёлін. Буйвалы ведаюць сваё прызначэньне, нададзенае ім чалавекам. Ніколі ня бунтуюцца. Толькі кармі іх кукурузнымі сьцяблямі, а яны, як машыны, будуць вазіць і вазіць цяжары. Нічога з

акаляючага іх ня цікавіць—няхай сабе дождж, вецер, сонца. Рознастайныя колеры мора і неба, нібы ў вадзяных лужынах, адбіваюцца ў іхніх нявыразістых сьветла-вішнёвых вачох; пераліваюцца гэтыя колеры ў рознае зьяньне, але ўнутры вачэй мала прыкметна жыцьця. Выразістасьць і жывасьць надаюць буйвалам крутыя, вялізныя рогі, якія вольна і горда раскінуты па абодвых баках шырокага ілба ў два касьцяныя пытальянікі.

Затое Ёслам-Бэй, паганяты буйвалаў, поўны жыцьця і рухавасьці. Ён убірае ў сябе ўсё акаляючае жыцьцё ў рамках вобразаў і гукаў і ператварае яго ў песьні.

Інакш быць ня можа. Бо нашто вочы ў Ёслам-Бя, нашто вушы, навошта сэрца?

Сьпявае чайка на моры; горны ручай пераліваецца сьрыбнай песьняй—чаму не сьпяваць Ёслам-Бяю?

Сьпявае вецер між пальмавых галін, перабірае іх, нібы пальцамі, шуршавістыя кудры; сьпявае мора час-ад-часу—чаму не сьпяваць Ёслам-Бяю?

Колькі часу як Ёслам-Бэй сьпявае?—з тых часоў, як ён сябе памятае.

Дванаццаць усходаў месяца лічаць на кожны палец. Цяпер плясьніце далонямі (усімі дзесяцьцю пальцамі) шэсьць разоў. Вось гэтулькі часу сьпявае Ёслам-Бэй...

Сьпяваў і бацька яго, і дзед, і прадзед. Вялізны ланцуг сьпеваў упіраецца ў гранітныя вянкi гор— у таямніцу якаў.

Сужэтам яго песьняў зьяўляецца ўсё, што ён бачыць і чуе перад сабой. Стада баранаў на ўсклоне

гары. Бурнахмельны вадаспад. Коньнік, які імчыцца хутка па дарожцы, як бура, як узлёт думкі чалавечай. Чарнавокая красуня, што на мора любуецца і вызначаецца ўсёй сваёй постацьцю, як малюнак. Кот, які скача спрытна, выгінаецца, як спрунжына, і ня ведае, што з сабою рабіць ад паўнаты жыцця.

Аб усім сьпявае Ёслам-Бэй.

Словы самі складаюцца ў шэрагі, як хвалі на моры.

Голас пераліваецца на розныя лады...

Я чую сьпевы Ёслам-Бэя штодня. Слоў не разумею, але голас яго робіць на мяне вялікае ўражаньне. У ім ёсьць монотоннае зацягваньне ветру між абвалаў, выцьцё галодных шакалаў, стогны чайкі морскай і зычны сьмех прыбою.

Шмат пачуцьця ўкладае Ёслам-Бэй ў свае песні.

Увесь сьвет Ёслам-Бэй працэджвае праз песні, нібы малако праз цадзілку.

Ёслам-Бэй думае, што ўвесь сьвет—яго ўладарства, толькі для яго і створаны.

— Можа мне гэта здаецца, — тлумачыць мне Ёслам-Бэй пры чарцы мачжары ¹⁾, — а якая розьніца? Дзе разьбярэш, што здаецца, а што праўда?

Выбачай, братку чытач, што я тут прапусьціў апісаньне нашай сустрэчы з Ёслам-Бэем і як мы з ім пасья ўвайшлі ў духан ²⁾ і селі за столік, як услужлівы грэк паставіў нам бутэль мачжары. Усе гэтыя падрабязгі пакіну для романістага.

¹⁾ Маладое віно.

²⁾ Карчма.

Скажу толькі некалькі слоў аб выглядзе Ёслам-Бэя. Ён у доўгай чорнай бурцы, якая нагадвае жалобную мантыю, і ў сівым шарсьцяным башлыку на галаве. Болей усяго зварачваюць на сябе ўвагу бровы, вочы і нос Ёслам-Бэя. Бровы, чорныя і густыя, зрасьліся над вачыма ў адну чорнааксамітную істужку. Вочы, смаляніста-чорныя з аганькамі, якія то патухаюць, то разгараюцца да нейкай жудзі. Ёскры ў іх дрыжаць, ноздры раздуваюцца.

Часта мяняецца выраз твару Ёслам-Бэя. І ў зьвязку з гэтым ён то выглядае старым, то юнакам. Адно века ў яго трохі апушчана, дзеля чаго здаецца, што адным вокам ён цябе лашчыць, песьціць, а другім грозна паглядае.

А калі Ёслам-Бэй уваходзіць у вялікі экстаз гутаркі, тады прыходзіцца мне згаджацца з ім ва ўсіх яго поглядах, а то хватаецца рукой за кінжал (старадаўны ганаровы звычай).

А калі часам яму здаецца, што я ня веру яму, дык утаропіць у мяне пару такіх бліскучых вугольляў, што я мушу апускаць свае вочы. У тую хвіліну мне робіцца не па сабе і здаецца, што нешта ўкраў у Ёслам-Бэя...

— А што?—зноў ты з сваімі кніжачкамі?—запытаўся ў мяне, крыху здзівіўшыся, Ёслам-Бэй.

Я аднаго разу ў жарт абяцаўся яму, што болей кніг у рукі браць ня буду.

Ён чамусьці выказвае ўвесь час нашага знаёмства сваю няпрыхільнасьць да кніг.

І давай зноў даказваць мне аб іхняй непатрэбшчыне:

— Што гаворыцца ў гэтых кнігах?

— Аб ўсім на сьвеце.

— Дык ты на сьвет праз кнігі глядзіш? Яны-ж табе хіба вочы затуляюць,—жартуе Ёслам-Бэй.—Ці ня лепш так, бяз кніг, глядзець вакол сябе—вальней.

— Ды ў кнігах апісана аб усім тым, што дзеецца на сьвеце,—паўтараюся я, апраўдваючы існаваньне кніг.

Ты сам што колечы рабі, а няхай аб табе ў кнігах пішуць, калі ёсьць такія аматары. Ты верыш ў кніжкі, як мой дзед верыў у балваны.

— Кнігі вялікая сіла.

— Ну, калі вялікая сіла, дык давай змагацца: я кінжалам, а ты кнігамі. Давай!

Ёслам-Бэй падняўся і выхваціў кінжал. Я міжвольна наставіў кніжкі, як шчыт.

Ёслам-Бэй зарагатаў голасна, смачна, ад поўных грудзей, вырваў у мяне кнігі і палажыў сабе ў кішэнь.

Ён пільна на мяне зірнуў. Я быў здэтанаваны, і ён гэта заўважыў.

Як-бы электрычны ток прайшоў праз усё яго цела. У вадну хвіліну ён зьмяніўся—ад рэзкага і кплівага Ёслам-Бэй зрабіўся надзвычайна нежным, уважлівым.

— Прашу прабачыць,—казаў Ёслам-Бэй,—ты мой госьць, ты прыехаў у мой край, ты цяпер мне бліжэй за роднага брата...

Не пасьпеў я азірнуцца, як Ёслам-Бэй з нейкім дзікім гікам-сьвістам сашчаміў мяне рукамі-кляшчамі і моцна пацалаваў у вусны, так моцна—ажно да балючасці, да крыві ўпіўся...

Гэта быў братэрскі, шчыры, ад усяго сэрца пацалунак, які апёк мне губы накаленым да чырвона жалезам.

Да яго рэзкіх пераходаў ад імпэтнай грубасьці да такой-жа імпэтнай нежнасьці я ўжо досыць прывык за час нашага знаёмства. Яго пачуцьці нагадвалі сабою вечную ўспыхваючую кучу пораху, якая сыпала выбухі ва ўсе бакі. Яго настроі мяняліся і як-бы зьяўляліся люстэркам усяго акольнага, у якім яно яскрава адбівалася.

Мы вышлі з духана. Ён левай рукой абвіў мне шыю і мы пайшлі дарогай у бок гор.

Мы ішлі моўчкі.

Востры пах духана, які казытаў ноздры і трохі кружыў галаву, пачаў расьсейвацца, як дым. Горы дыхалі ароматным халадком заходу. Рэльефы іх вызначаліся ярка, як гравюры, а на аддаленых вяршынях срыбрыліся воблакі, клубіліся, як вялізныя скруткі зьмеяў, і перасоўваліся з месца на месца. У падножжы гор ляжалі сіняватыя цені, а некаторыя вяршыны гарэлі ў апошніх праменях сонца. Вялізныя пасы агню мянялі сваё фарбы ад жоўта-мядовых да ярка-фіюлетавых.

Нейкі цуд чыніўся вакол...

Музыка колеру разьлівала лагоднасьць на сэрцы. Думаць не хацелася ні аб чым. Было жаданьне піць

вакольную красу і быць шчасьлівым у злучэнні з дзіўнай прыродай, як злучаюцца дробныя брызгі з морскай хваляй.

Мне здавалася, што я тут даўно хаджу так—ад самага сфармавання гэтых гор. Час і прастора для мяне ня існуюць. Ні шчасся, ні гора няма ў маім сэрцы. Адзін нясупынны супакой ахоплівае мяне. Супакой адвечнага характа, які з кожнай эпохай толькі формы свае мяняе.

Мы вышлі на гладка ўтрамбаванае шосэ. Горы раптам пагаслі. Апошні беражок крывавага сонечнага дыску апусціўся ў мора.

Памёр дзень.

Цені прыкметна пасінелі. Сум завандраваў вакол. Заўтрашні дзень ня будзе падобным да сягонешняга ніводнай хвілінай...

Прачнуўся прыбой.

Яго голас рос з кожным мігам, падымаўся, як стада чаек, што раніцой з гор над морам носіцца.

Спачатку прыбой мурлыкаў, нібы кот. Потым задрапаў, нібы лапамі, па прыбярэжных каменнях. Урэшце зароў, завуў, засьвістаў на розныя галасы. Пагрознай каймой абхапіў бераг, падсакваў у гару, лізаў тысяччу языкамі прыбярэжжа і вызначаўся ў змроках вечару вялізным сівым стадам гнеўных мядзьведзяў.

Мы спыніліся каля выступу голай гранітнай скалы, якая тырчэла ўгару, нібы замчышча няведаных волатаяў. Мы селі на вялікім асколку граніту.

— Што, падабаецца табе наш край?—запытаўся ў мяне Ёслам-Бэй такім тонам, як-бы запытаўся, ці падабаецца мне яго хата, або яго вячэра.

Гордасьць заблішчэла ў яго вачох, быццам паказваў мне свае ўласныя багацьці-скарбы.

— Вось табе і кнігі—чытай!

Ёслам-Бэй зрабіў такі гэст рукой вакол сябе на горы і мора, нібы паказвае мне вялізныя паліцы з кнігамі ў сваёй аграмаднай бібліятэцы.

— Тут нашы каўкаскія плямёны і народы крывёй пісалі аб сваім жыцьці ў гэтых кнігах-скалах. Цікавая штука, у цябе нашы горы выклікаюць задумёнасьць, а ў мяне гарачаць кроў. Як агонь ці як віно, гарачаць. Рукі ірвуцца да нейкіх учынкаў. А што я цяпер?—асколак. Каб ты ведаў мяне маладым! Ой, як людзі стараліся гнуць мяне ў буйвалаўскі рог. Але ці можна мяне гнуць? Хіба толькі ламаць можна...

Ноч наступіла хутка. Нібы хто апусьціў цёмную заслону. Здалёку сьвяціліся агні з вокнаў б. паладу прынца Ольдэнбурскага (цяпер—савецкі санаторыум). Гэта было з усклону прыбярэжнай гары. А з неба глядзелі зоркі—буйныя каўкаскія зоркі. Яны так ярка блішчэлі, ажно адкідвалі ад сябе праменьні ў выглядзе тонкіх і доўгіх, ярка-зялёных кінжалаў...

— Эх, рушкі (так мяне называў Ёслам-Бэй—пра Беларусь ня ведаў), нічога мяне і ламаць не магло,

апрача майго брата Арджбаі. Я цяпер паломаны...
Брат мяне зламаў...

Яго голас перайшоў у шэпт—у буйны шэпт. Так пад моцным ветрам шапоча лісьцямі піхта на вяршыне гары.

— А любіў-жа я Арджбаю, як сына... Адзін ён у мяне быў родны на цэлым сьведзе. Цяпер нікога ня маю. Ён быў самы малодшы ў нашай сям'і. Я выгадаваў яго. Колькі год таму назад, як тут была меншавіцкая ўлада, ён пайшоў да меншавікоў. Арджбаю яны заманілі добрым канём. Я з самага пачатку за бальшавікоў стаяў. І мы разлучыліся. Мне бальшавікі каня не далі, але я і без каня ім шчыра служыў. Я ведаю горы ваколіцы, як свае пальцы на руках, і вандраваў па горах, сочачы за меншавіцкімі атрадамі. Аднаго разу ў пахмурны поўдзень я ішоў па вузкай сьцежцы над самым краем глыбокага страшнага абрыву. Раптам пачуў конскі тупат. Я прытаіўся. Зьняў стрэльбу з плеч. Вось з павароту гары мне насустрач паказаўся мой родны брат на сваім меншавіцкім кані (нашы коні карабкаюцца, нібы, козы, па самых кепскіх горных сьцежках). Сэрца ў мяне закалацілася ад злосьці на брата, на здрадніка. Брат хутка заўважыў мяне. Таксама схапіўся за стрэльбу... Але, пазнаўшы мяне, свайго старшага брата, апусьціў стрэльбу і спыніў каня. Я—чалавек гарачы. Доўга ня думаючы, выстраліў ня ў брата, але каню ў грудзі. Рэха пакацілася па гарах. Конь з братам паяцелі з абрыву ўніз...

Спачатку я ніякай жаласьці да брата не адчуваў. Спакойна пашоў уніз крутымі дарожкамі паглядзець, ці ён жывы астаўся...

Іслам-Бэй пры гэтым схваціў мяне за руку. Пальцы ў яго лёгка дрыжэлі. Вочы сьвяціліся, нібы фосфар, мігацелі жудасна. Ён на хвіліну змоўк.

Неба пакрылася хмарамі. Заімжыў дождж. Цяплынь плыла вакол нас. Здалёку раздавалася выцьцё шакалаў. Спачатку зацягнуў адзін, за ім—другі. Пасьля пачалі пераклікацца між сабой з усіх бакоў. Трохі падобнае да выцьця беларускіх ваўкоў у калядныя ночы, але болей зычнае і абрывістае. У іхнім голасе, у выцьці чуецца сьмех і плач, зьмешаныя ў адно. Часам шакалы заліваюцца ў гэтым сьмеху-плачы чалавечым голасам, ад чаго жуда павялічваецца. Водгаласкі перакідваюцца з гары да гары, запаўняюць цясьніны, плывуць у высь.

— Дык вось,—кажа Ёслам-Бэй,—я спусьціўся ў самы ніз абрыву, чапляўся за кусты, падрапаў сабе рукі і твар да крыві, але не зварочваў на гэта ўвагі. Брат ляжаў на вострых каменнях акрываўлены, пакалечаны, з зачыненымі вачыма. Побач ляжаў яго меншавіцкі конь.

— Арджбая...—пачаў я будзіць яго,—Арджбая...

Брат адчыніў вочы...

— Што ты зрабіў?—прашаптаў ён,—гэта-ж я таксама, як і ты, бальшавіком служыў. Ты ня ведаў... Я наўмысьня... Брат ня кончыў гаварыць. Кроў хлы-

нула з носа, з горла. Ён тут-жа і сканаў з расчыненымі здзіўленымі вачыма.

Працяглы стон вырваўся з грудзей Ёслам-Бэя. Ён да болі сьціснуў мне руку.

— Потым... Я ня памятаю, што было. Я два дні ляжаў, прыпаўшы галавой да мёртвых грудзей Арджбаі... Я ня плакаў—я выў, як шакал. Пастухі знайшлі нас—мяне з мёртвым братам. Тут-жа вырылі магілу. З тых часоў я перастаў хадзіць у горы. Але бадай штоноч ува сьне бачу Арджбаю. Ён ка мне прыходзіць. Стаіць, глядзіць на мяне здзіўленымі, вытаращанымі вачыма і маўчыць... Я прачынаюся. Вакол раздаецца водгаласак майго-ж стону і затуманенымі вачыма я яшчэ бачу цень брата, які адыходзіць ад мяне і зьнікае... Я колькі разоў зварочваўся да доктара ў санаторыі. Ён мне гаварыў, што брат ка мне ня прыходзіць, а я бачу перад сабою люстэрка сваіх уласных думак. Доктар казаў мне ня думаць аб гэтым, тады і нябожчык ня зьявіцца. Як магу я ня думаць, калі думаецца? Брат мяне зламаў. Я цяпер нікуды ўжо не гаджуся.

Я нічым ня мог уцешыць, супакоіць Ёслам-Бэя. Я толькі моўчкі абняў яго...

Прыбой шумеў.

МУЗЫКА

(Прысьвячаецца Я. Коласу)

У бязбрэжніцах лёгкакрылых далячынь шлюбавалася неба з зямлёй.

Глыбокія вочы Музыкі, сына сінягрывага Нёмну, пільна ўглядаліся туды... Даль песьціла ў сваіх крышталях усе думы яго сэрца, усе лятуценныя яго вясны.

Бязбрэжніцы далі то падсоўваліся да Музыкі блізка-блізка, да самых грудзей, нібы чароўныя здані ўва сьне. То адсоўваліся ад яго далёка-далёка, і ён бачыў толькі водблескі нейкіх ільдзяных заслонаў.

А часта Бязбрэжніцы вопраткі свае мянялі: то апраналі сарочкі з бялёнага кужалю, то атулялі сябе зялёна-сівымі вэлюмамі дыму-туману, то забаўляліся вялізнымі акулярамі з сіняга шкла. Калі-ні-калі яны ўспыхвалі, нібы ад сораму, макава-палыхаючымі зарніцамі. А бывала, вятрыцы ў ваўняных сьвітках шэрых воблакаў гойдаліся няпрытомныя над Бязбрэжніцамі, кучаравілі зялёныя чупрыны бароў, качаліся па мяккай шэрсці гучных палёў і, абмакаючы ў Нёмне свае сіва-блакітныя бароды, зноў вярталіся ў бірузовыя пустэчы вольных прастораў.

Музыка, сын сінягрывага Нёмну, пазіраў на багатабарўныя далячыні, не адымаючы пальцаў ад струн Скрыпкі-вяшчуньні. Струны былі тонкія, як павуціна; чулыя, бы крыльлі пчолак; кволыя, як валасы малалеткі.

Струны, дрыжучы матылькамі над жывым сэрцам Скрыпкі-вяшчуньні, то звінелі звонам кос на лузе, то стагналі, нібы галінкі пад ветрам, то шапацелі, бы каласы на жытнім полі, то пераліваліся срэбрам і журчэлі крынічнай падузгорачнай, то мільгаліся ціхімі тонамі, бы цені ластавак на адшліфаваным возеры, а то грывелі з пагрозай буры, з бунтарскім гневам у тысячу галасоў.

Струны, нібы люстэрка, адбівалі ў сабе думы-мары Музыкi. Яго думы-мары былі то пяшчотна-чулыя, бы ўсход маладзіка ў сіняве летняй поўначы, то таямнічыя, як пушча пад сталетняй дрымою, то глыбока-плынныя, бы Нёман у час вясновай паводкі, а то бурна-імпэтныя, як паўстаньне—мяцеж мазалістага люду.

Казачнай сілай струны ператваралі гукі ў колеры, злотасрэбныя зыкі—у яркія вобразы Роднага Краю. Гукі малявалі жывых істот: ад маленькай былінкі да высачэзнага дуба, ад кволага матылька да гутарлівых дзядзькоў прыгожага лясіста-вазёрнага Палесься.

Струны песняславілі ўсё адвечнае характва Зямлі Беларускай. Людзі ня толькі слухам слухалі, але і вачыма бачылі тыя вобразы-малюнкi, якія струны

расьцілалі перад імі на шырокіх самаатканах Творчасьці, тыя орнаменты-дэсэны, якія ткалі з шоўкавых нітак-гукаў пальцы славутнага Музыкі, сына сinya-грывага Нёмну.

У сэрцы Скрыпкі праменілася многаструннае хараство нашай зямлі. Яно хавала ў сабе сонечна-месячныя скарбы старасьвецкай і маладой Белай Русі: сумныя трэлі хлапцоўскай жалейкі, бяроставыя гукі пастырскай трубы, гульлівыя водгукі дуды-весалухі, гучныя сьмехазыкі сталёва-струнных цымбал, працяглыя стогны ціхаграйнай леры, русальныя сьпевы сinyaвокіх дзяўчат і ўсе радасьці-смуткі ратая-волата.

Музыка, сын сinyaгрывага Нёмну, вандраваў па роднай зямлі ад поля да поля і сеяў вакол тыя „песьні жалбы“, якія вякамі жылі ў грудзёх ратаёў.

— Гэта-ж ён нашыя простыя песьні грае! А скрыпка якраз чалавечым голасам гавора! Слухайце, як яна плача!

Так гаварылі людзі і пачалі зьбірацца грамадамі вакол Музыкі, непакоячыся, нібы бор пад ветрам. Людзі лавілі, як жабракі дукаты, кожны водгук струны, кожны подых пявучай скрыпкі.

— Небясьпечны Музыка, — казалі царскія слугі, — ён ўсіх мужыкоў збунтуе!

І царскія слугі пасадзілі Музыку ў цямніцу.

— Жыве народ — будзе жыць і яго песьня аб волі. А калі жыве песьня аб волі, дык і воля закрасе на зямлі! — цешыў сябе Музыка, паглядаючы праз

жалезныя краты ў блакітную плямічку неба, тулячы да сваіх грудзей скрыпку-вяшчуньню.

Адарваны ад гаротных братоў, ад дзіўнаграйных абшараў замілаваных даляў, Музыка бачыў у думках сваіх „Родныя зьявы“—малюнкi дзіцячых гадоў, бачыў жыва ўсё ад сонечнай усьмешкі вясковай маладухі да апошняй драбнюткай пясчынкі на прызьбе—і пачынаў граць...

Брылі-блыталіся гады. То купальскімі русалкамі купаліся ў мядоваросных лугох Беларусі. То валакліся марудна, як запрацаваныя быкі пад ярмом на цвёрдым дзірване. То насіліся лёгкім ветрам, нібы чаўны на грудзях Нёмну. То імчаліся ўдаль, як агнёвыя коні на вулканістых стромкіх гарах.

Гады мяняліся хутка. Быццам дзіцё пералістоўвала казку з каляровымі малюнкамі.

А ці ў гэтых гадох не пляліся, як вянкi з васількоў, „Казкі жыцця“ нашага народу?

У гэты час Музыка ўжо вольна вандраваў па „Новай зямлі“, не адзін, а з дзіцём сваёй скрыпкі—„Сымонам Музыкай“. Пазіраючы ў далячыню, сын сіягрывага Нёмну ўспамінаў кожны куток „Палескай глушы“. Багата была успамінамі юнацкіх гадоў душа Музыкі. Яны песьціліся ў яго сэрцы, насіліся пад небам яго думак, нібы жаўранкі над сьвежай ральлёй. Яны клікалі-вабілі да сябе; як цень дуба ў гарачы летні поўдзень. Яны былі цікавы тым, што ўжо ні-

колі ня вернуцца, што могуць быць забыты людзьмі.
Яны былі дорагі тым, што ў іх крыніцах купаліся
першыя песьні Музыкі, што іх зямля падарыла яму
скрыпку-вяшчунню.

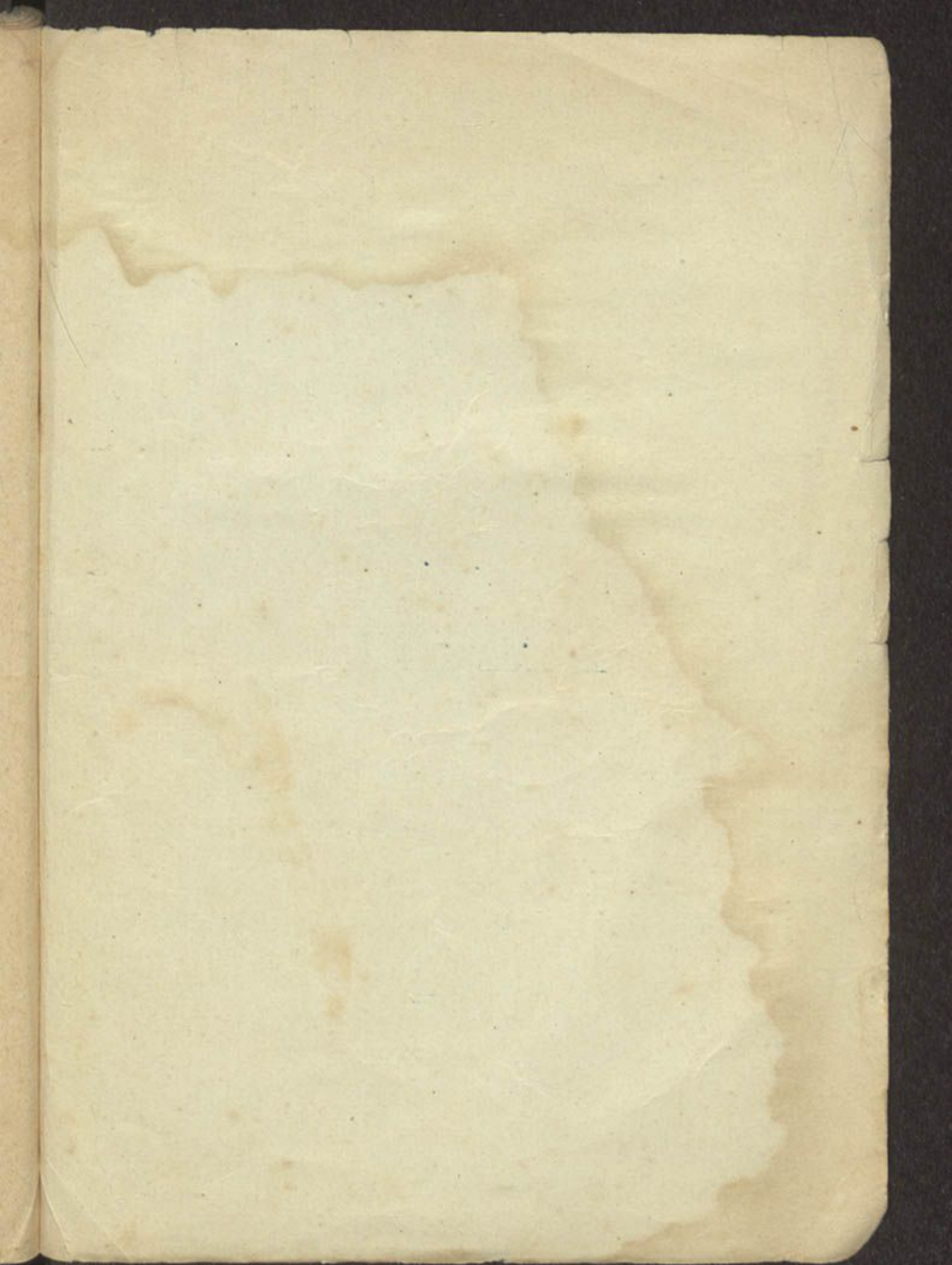
Вандруе Музыка „Крок за крокам“, ступаючы
„На рубяжы“ мінулага з сучасным, граючы свае
песьні „На прасторах жыцьця“ будучыны.

Так грае Музыка, сын сінягрывага Нёмну, ужо
дваццаць вёснаграяў, пазіраючы бадзёра ў даль.

Не васількамі быў высланы яго шлях. Смутак і
радасьць змаганьня чарадаваліся на ім, як дзень і ноч.

З Ъ М Е С Т

	<i>Стар.</i>
Танзілія	3
Powiedź, dzie jest twój syn?	32
У гарах	42
Їслам-Бэй	60
Музыка	71



Цана 40 к.

